ISSN-0971-8397

યોજના

એપ્રિલ-૨૦૧૯ વિકાસને સમર્પિત માસિક ₹ ૨૨

ભારતીય હસ્તકળા અને કાપડ ઉદ્યોગ

કુદરતી બક્ષિસ પામેલા હાથનો જાદુ: હસ્તકળાના કારીગરોનું સશક્તીકરણ
શાંતમનુ

કળા-કસબીઓની આર્થિક સધ્ધરતા
હેના નકવી

વિશેષ લેખ
મહિલાઓ, હુન્નર અને હાથસાળની આશા
સૈયદા હમીદ

ફોકસ
કૌશલ્ય મારફતે પરિપૂર્ણ કારીગરી
ગૌરવ કપૂર

Our Books on Women

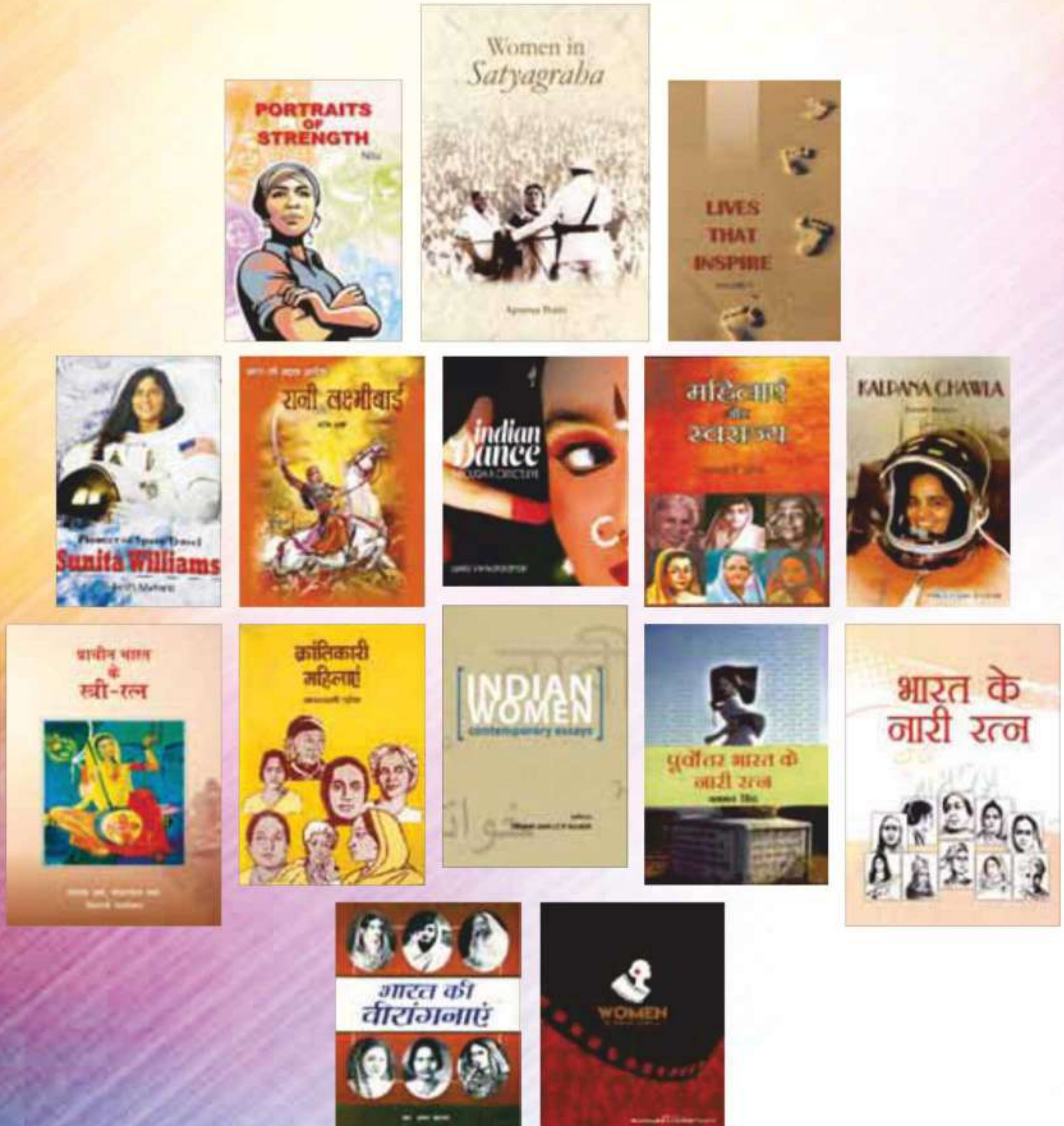

Publications Division
Ministry of Information & Broadcasting
Government of India
Soochna Bhawan, CGO Complex
Lodhi Road, New Delhi-110003
website: www.publicationsdivision.nic.in

For placing orders, please contact:
Ph: 011-24367260, 24365610,
e-mail: businesswng@gmail.com
To buy online visit: **www.bharatkosh.gov.in**
e-version of select books
available on Amazon and Google Play

Follow us on twitter **@ DPD_India**

Follow us on Facebook - https://www.facebook.com/pages/Yojana-Journal

ISSN-0971-8397

www.yojana.gov.in

એપ્રિલ-૨૦૧૯

યોજના

વિકાસને સમર્પિત

Let noble thoughts come to us from all sides - Rig Veda

વર્ષ : ૪૭ અંક : ૦૧ સળંગ અંક : ૮૨૦ કિંમતઃ ₹ ૨૨

મુખ્ય તંત્રી	:	શમીમા સિદ્દિકી
વરિષ્ઠ તંત્રી	:	નવલસંગ પરમાર
તંત્રી	:	જે. એસ. પટેલ

છૂટક નકલ	:	₹ ૨૨-૦૦,
વાર્ષિક લવાજમ	:	₹ ૨૩૦-૦૦,
બે વર્ષ	:	₹ ૪૩૦-૦૦,
ત્રણ વર્ષ	:	₹ ૬૧૦-૦૦.

લવાજમની રકમ
"S.B.I. A/c. No. 515-08-10, Yojana (Guj.)"ના નામે ચેક/ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી સરનામે મોકલી શકાશે.

લવાજમ માટે
"yojanagujarati@gmail.com"
પર e-mail કરવો, માર્ગદર્શિકા અને સબસ્ક્રિપ્શન ફોર્મ માગવું. સાથે તમારું પૂરું નામ-સરનામું, પિન કોડ, ઈમેલ-આઈ.ડી., મોબાઈલ નંબર મોકલવા. યોજના ગુજરાતીનું લવાજમ

ઑનલાઈન ભરી શકાશે :

(1) https://bharatkosh.gov.in/Product/Product

(2) https://www.publicationsdivision.com/beta01/

(3) http://yojana.gov.in

વિકાસને વાચા આપતું આ માસિક ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિંદી, મરાઠી, આસામી, તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી, મલયાલમ, ઉર્દૂ, કન્નડ, પંજાબી અને ઉડિયા ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

DISCLAIMER : The views expressed in various articles are those of the authors' and they do not necessarily reflect the views of the Government or the organisation they work for. Maps, flags, photos & design are only indicative. They do not reflect the political map or legal representation of the flag of India / any other country. The readers are requested to verify the claims made in the advertisements regarding career guidance books / institutions. YOJANA does not own responsibility regarding the contents of the advertisements.

www.publicationsdivision.nic.in
@DPD_India

વિષયસૂચિ

તંત્રીલેખ : હસ્તકળા અને કાપડ ઉદ્યોગઃ ભારતનું ગૌરવ ૪

કુદરતી બક્ષિસ પામેલા હાથનો જાદુઃ હસ્તકળાના કારીગરોનું સશકતીકરણ
શાંતમનુ ૫

કળા-કસબીઓની આર્થિક સધ્ધરતા
હેના નક્વી ૯

મહિલાઓ, હુન્નર અને હાથસાળની આશા
સૈયદા હમીદ ૧૨

કૌશલ્ય મારફતે પરિપૂર્ણ કારીગરી
ગૌરવ કપૂર ૧૬

અર્થતંત્રમાં હસ્તકળાઓ અને કાપડ ક્ષેત્રની ભૂમિકા
શિશીર સિંહા ૧૯

સાત સમંદર પાર
રણજીત મહેતા ૨૩

ઉત્તર-પૂર્વનો કાપડ ઉદ્યોગ
અવંતિકા ભુયાન ૨૭

પૂર્વોત્તરના તાંતણાઓમાં વિકાસ વણાયેલો છે
જે વી મનિષા બજાજ ૩૧

આત્મનિર્ભરતાથી ફેશનના પ્રતીક સુધી ખાદીની સફર
વી. કે. સક્સેના ૩૫

એમ્બીએટ ૨૦૧૯: ભારતીય હસ્તકળાની નવી વાર્તા
સુનીલ સેઠી ૩૭

શું તમે જાણો છો? ભારતમાં વિવિધ હસ્તકળા ૩૯

યોજના કાર્યાલય, પ્રકાશન વિભાગ
માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર.
C/o પ્રેસ ઈન્ફર્મેશન બ્યૂરો, બીજો માળ, અખંડાનંદ હોલ, ભદ્ર, મધર ટેરેસા રોડ, સીએનઆઈ ચર્ચની નજીક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. ગુજરાત.
ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮ ૮૬૬૯.
E-mail : yojanagujarati@gmail.com

લવાજમ અંગેની માહિતી શનિવાર, રવિવાર અને જાહેર રજાઓ સિવાયના દિવસોમાં બપોરના ૨ થી સાંજના ૪ વાગ્યા સુધી ફોન નંબર : ૦૭૯-૨૬૫૮૮૬૬૯ પર મળશે.
કુલ પાનાં : ૪૮

ISSN-0971-8397

તંત્રીલેખ યોજના

હસ્તકળા અને કાપડ ઉદ્યોગઃ ભારતનું ગૌરવ

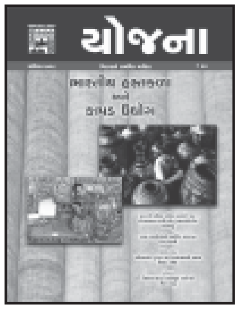

ભારતના દરેક પ્રાંતની એક અનોખી હસ્તકળા પરંપરા છે, જેમાં તેઓ સ્થાનિક સ્તરે ઉપલબ્ધ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં મોટા પ્રમાણમાં શ્રમની જરૂર પડતી હોવાથી આ ક્ષેત્ર સમગ્ર દેશમાં લાખો કલા-કસબીઓને રોજગારી પૂરી પાડે છે. ઘણા કસબીઓ અને કામદારોએ હસ્તકળાને પૂર્ણ રીતે આજીવિકા તરીકે અપનાવી છે, જ્યારે કૃષિમાં જોડાયેલા એવા ઘણા લોકો છે, જેમણે આવકના વૈકલ્પિક સ્રોત તરીકે આ ક્ષેત્ર અપનાવ્યું છે. તેઓ કૃષિમાં દુર્લભ સમયગાળા દરમિયાન આ ક્ષેત્રમાંથી રોજગારી મેળવે છે. ખેડૂત પરિવારોમાં પુરુષો ખેતરે જતા રહે તે પછી મહિલાઓ પણ આ ક્ષેત્રમાં જોડાઈને લાભદાયી રોજગારીના માધ્યમ તરીકે તેનો લાભ લે છે. ગ્રામીણ ભારતમાં હસ્તકળા અને કાપડ ઉદ્યોગ આજીવિકાનો મોટો સ્રોત છે.

આ ક્ષેત્ર વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી કરવા માટે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તેમાં નિકાસની ખૂબ જ પ્રબળ સંભાવનાઓ સમાયેલી છે. ભારતીય હસ્તકળા અને કાપડની અનોખી બનાવટ અને રંગીન પોત (ટેક્સ્ચર)ના કારણે વિદેશમાં તેની ભારે માંગ છે. ભારતની હસ્તકળાનાં ઉત્પાદનો, જેમ કે શાલ, આભૂષણો, થેલા, કાષ્ઠકળાની વસ્તુઓ અને ભરતકામ કરેલી વસ્તુઓ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ખૂબ જ લોકપ્રિયતા ધરાવે છે.

ભારતનો ઈતિહાસ ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે હસ્તકળાની વસ્તુઓ વિખ્યાત મોહેંજો દડો અને હડપ્પા સંસ્કૃતિની જગ્યાઓ પરથી પણ મળી આવી છે. નૃત્ય કરતી છોકરીની પ્રતિમા, આભૂષણો વગેરે સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિના સમયથી હસ્તકળા ભારતીય પરંપરાનો હિસ્સો હોવાનું પ્રતીત કરાવે છે અને કદાચ તે પહેલાં પણ હોઈ શકે છે. ત્યારબાદ ઉત્તરોત્તર આવેલાં કૂળો અને રાજવંશોએ આ કીર્તિપૂર્ણ પરંપરાને આગળ ધપાવી, તેમાં વિશેષ સામગ્રીઓનો ઉપયોગ કરીને વ્યક્તિગત શૈલીની છાંટ આપી, જેમાં સહરાનપુરની કાષ્ઠકળાની કૃતિઓ, આંધ્રપ્રદેશમાં બિદ્રી વર્ક, ઈન્ડો-પર્શિયન (Persian) શૈલીનાં ફૂલોની ભાત, કાંચીપુરમ્ રેશમમાં મળી આવતું ઉત્તમ જરીવર્ક, રાજસ્થાનના પપેટ (કઠપૂતળી) વગેરે પણ સામેલ છે.

ભારતીય કાપડ ઉદ્યોગની ધરોહરનાં મૂળિયાં સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ સુધી જાય છે, જ્યાં કાપડ વણવા માટે ઘરે કાંતેલા રૂના તાંતણાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. દરેક પ્રદેશની એક આગવી વસ્ત્ર-પરંપરા છે. દક્ષિણમાં કાંચીપુરમ્ રેશમની વૈભવી સાડીઓ, પૂર્વોત્તરનું મુગા અને ટસર રેશમ, ભવ્ય બનારસી સાડીઓ, ચંદેરી સુતરાઉ અને રેશમ, કાશ્મીરની પશ્મિના અને શાહતૂશ શાલ, રાજસ્થાન અને કચ્છનું ઉત્તમ ભરતકામ કરેલું કાપડ, પંજાબનું ફૂલકરી કામ વગેરે ભારતના કાપડ ઉદ્યોગની ભવ્ય પરંપરાની ગાથા વર્ણવે છે. ભારતીય રેશમ અને શણનાં કાપડ સમગ્ર દુનિયામાં વિખ્યાત છે અને વૈશ્વિક સ્તરે તેની ખૂબ માગ છે.

કલા-કસબીઓના કૌશલ્ય પર ધ્યાન આપવામાં આવી રહ્યું છે. કૌશલ્ય આપવાથી કલા-કસબીઓ અદ્યતન ટેક્નોલોજી અને ડિઝાઈનથી અવગત થાય છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણો અનુસાર તેમનાં ઉત્પાદનો તૈયાર કરવામાં મદદ મળી રહે છે. આ પ્રકારે તેઓ આ ક્ષેત્રની સહજશક્તિનો માઇક્રો-ઇકોનોમિક ચાલક તરીકે લાભ ઉઠાવી શકે છે.

આ ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં મહિલાઓ જોડાયેલી છે. તેમના કૌશલ્યપૂર્ણ હાથ ખૂબ જ નાજુક હસ્તકળા અને વસ્ત્રોની વસ્તુઓ તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ થાય છે – જેમાં ચન્નાપટનાનાં લાકડાનાં રમકડાં, કાપડ પર ભરતકામ, ગાલીચા વણાટકામ વગેરેમાં મહિલાઓ આ ક્ષેત્રની કરોડરજ્જુ તરીકે ભૂમિકા અદા કરે છે. આથી આર્થિક અને સામાજિક રીતે તેમનું સશક્તીકરણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

પ્રાચીન પરંપરા તરીકે સંખ્યાબંધ કલા-કસબીઓ આ કામ તેમના પૂર્વજો પાસેથી શીખ્યા છે અને પોતાના કામકાજમાં તેમણે કૌશલ્ય તેમજ વિશેષતાનું ઉચ્ચ સ્તર જાળવી રાખ્યું છે. આ કારણે જ આ ઉદ્યોગ અન્ય ક્ષેત્રોની તુલનાએ આગવી ઓળખ ધરાવે છે, કારણ કે અન્ય ક્ષેત્રોમાં કૌશલ્ય અને ટેકનિક મોટા ભાગે કોલેજ અથવા એકેડેમીમાં ઔપચારિક રીતે જ શીખવામાં આવે છે. આમ, આ પ્રાચીન પરંપરા નાશવંત ના થાય તે માટે તેની જાળવણી કરવી વધુ આવશ્યક થઈ ગઈ છે. સંબંધિત હિસ્સેદારોએ પણ સુનિશ્ચિત કરવું પડશે કે આ પ્રાચીન કળા ખીલેલી રહે અને આર્થિક સધ્ધરતા માટે તેના કૌશલ્યપૂર્ણ હાથમાં પૂરતા પ્રમાણમાં આવક થતી રહે.

કુદરતી બક્ષિસ પામેલા હાથનો જાદુઃ હસ્તકળાના કારીગરોનું સશક્તીકરણ

શાંતમનુ

વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪થી દુનિયામાં હાથથી બનાવેલી જાજામમાં ભારત સૌથી મોટો ઉત્પાદક અને નિકાસકાર દેશ છે. અત્યારે વિશ્વની કુલ નિકાસમાં ભારતનો હિસ્સો ૩૫% છે. જ્યારે હસ્તકળાનું ક્ષેત્ર ગ્રામીણ અને અર્ધશહેરી વિસ્તારોમાં કળાકારોનાં વ્યાપક વર્ગને રોજગારી પ્રદાન કરે છે તથા નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં વિદેશી હૂંડિયામણ પ્રદાન કરે છે ત્યારે એના સાંસ્કૃતિક વારસાનું રક્ષણ કરે છે. દેશમાં હસ્તકળાના અંદાજે ૭૦ લાખ કલાકારો છે, જેમાં કાર્પેટ સેક્ટર સાથે સંબંધિત ૨૦ લાખ કલાકારો ૫૦૦થી વધારે પ્રકારની કળાઓમાં કાર્યરત છે.

ભારતીય હસ્તકળાનાં મૂળિયાં ગુફાઓમાં રહેતા આદિમાનવ સુધી દોરી જાય છે, જે શિલાઓ પર કોતરકામ કરીને પોતાની લાગણીઓની રચનાત્મક અભિવ્યક્તિ કરતા હતા. આ કળાએ લોકપરંપરાઓ અને સુંદરતાની અભિવ્યક્તિઓમાં કૌશલ્ય, તકનિક અને કળાનાં વિવિધ સ્વરૂપો સાથે સદીઓ-યુગોની સફર ખેડી છે.

ભારતના કલાકારોને હંમેશાં તેમની કારીગરી, ડિઝાઇન અને રંગના શ્રેષ્ઠ અને સુંદર ઉપયોગ માટે માન્યતા આપવામાં આવે છે. મોહેંજો દડો અને હડપ્પાનું ઉત્ખનન દર્શાવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે બીજી સહસ્રાબ્દીમાં પણ ભારતીય કલાકારોની ઉત્કૃષ્ટતા સ્થાપિત થઈ હતી અને દુનિયાભરમાં તેને માન્યતા આપવામાં આવી હતી.

એ સમયે કુટિર ઉદ્યોગ ગ્રામીણ કલાકારોને રોજગારીની સાથે સમાંતર ગ્રામીણ અર્થતંત્રનું નિર્માણ કરવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવતો હતો.

અત્યારે પણ લઘુ કક્ષાનાં હસ્તકળાનાં ક્ષેત્રો અને કુટિર ક્ષેત્ર કલાકારોની સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવામાં મદદ કરે છે, જે રોજગારી પ્રદાન કરે છે, જેમાં મોટી સંખ્યામાં મહિલાઓ અને સમાજના નબળા વર્ગના લોકો સામેલ છે. હસ્તકળાને ઉચિત રીતે લોકોની કળા ગણાવવામાં આવે છે. ભારતમાં આ કળા ફક્ત ઉદ્યોગ નથી પણ એ લોકોની રોજિંદી જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરે છે અને તેમની સુંદરતાની ઇચ્છાને પરિપૂર્ણ કરે છે.

૧૨-૦૩-૧૯૯૫ના રોજ લૂઇસ શોપ ચુકાદામાં સર્વોચ્ચ અદાલત મુજબ હસ્તકળાની પરિભાષા નીચે મુજબ છેઃ

“એની બનાવટ મુખ્યત્વે હાથથી થાય છે. જો બનાવટની પ્રક્રિયામાં થોડી મશીનરીનો ઉપયોગ થયો હોય તો એમાં કશો વાંધો નથી. એ ઓર્નામેન્ટેશન કે ઇનલે વર્ક કે આ જ પ્રકારના કામની દૃષ્ટિએ સુશોભિત લાગવી જોઈએ, જેમાં કળાત્મક સુધારાનું પાસું હોવું જોઈએ. આ પ્રકારનો અભિગમ હસ્તકળાનું મહત્ત્વપૂર્ણ પાસું છે, ફક્ત દેખાવ નહીં.”

અર્થતંત્રમાં ભૂમિકાઃ

જ્યારે હસ્તકળાનું ક્ષેત્ર ગ્રામીણ અને અર્ધશહેરી વિસ્તારોમાં હસ્તકળાનાં વિવિધ સેગ્મેન્ટને રોજગારી પ્રદાન કરે છે તથા નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં વિદેશી હૂંડિયામણ પેદા કરે છે ત્યારે એનાં સાંસ્કૃતિક વારસાનું સંરક્ષણ કરે છે. હસ્તકળા દેશભરના તમામ વિસ્તારમાં ફેલાયેલા લાખો કલાકારો માટે અસ્તિત્વની સાથે તેમને જાળવવાની ઊંચી સંભવિતતા ધરાવે છે તેમજ કળાત્મક પ્રવૃત્તિમાં મોટી સંખ્યામાં વધુ ને વધુ લોકો સામેલ થઈ રહ્યા છે.

દેશમાં અંદાજે ૭૦ લાખ હસ્તકળાના કારીગરો છે, જેમાં ૨૦ લાખ કારીગરો કાર્પેટ સેક્ટર સાથે સંકળાયેલા છે, જેઓ મેટલ એન્ગ્રેવિંગ, ઝરી ઝરદોસી, ટેરાકોટા, સ્ટોન કાર્વિંગ, ફુલ્કારી, વૂડ ઈન્લે, ચિકંકી, નેતર અને વાંસ, લાકડાનાં રમકડાં, બ્લૂ પોટરી અને કચ્છનું ભરતકામ કરે છે.

એમાંથી ૩૫ કળાઓ, જેવી કે અસમીઝ જ્વેલરી, રોગાન ચિત્રકળા, સાંઝી કળા, ગંજીફાકાર્ડ અને ચંબા રૂમાલ ને "દુર્લભ કળાઓ" તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે.

૯૨ કળાઓ "જિયોગ્રાફિકલ ઈન્ડિકેશન ઍક્ટ" હેઠળ નોંધાયેલી છે, જેમ કે મૈસૂરનાં ગંજીફાકાર્ડ, કાશ્મીર પેપર મેષ (papier-mâché), મધુબની ચિત્રકળા, રાજસ્થાનની કઠપૂતળીઓ, ઓડિશા પટ્ટચિત્ર, વારાણસીના કાચના મણકા અને મહારાષ્ટ્રની વરલી ચિત્રકળા.

૫૬% કલાકારો મહિલાઓ છે.

હસ્તકળાના કારીગરો મોટા ભાગે અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં સ્થાપિત એકમોમાં કામ કરે છે, જેથી તેમનું વચેટિયાઓ દ્વારા શોષણ થવાનું જોખમ છે. હસ્તકળા ક્ષેત્રમાં કાર્યકારી મૂડી, નવી ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરવાની અક્ષમતા, બજારની સંપૂર્ણ જાણકારીનો અભાવ અને સંસ્થાકીય માળખાગત કાર્યનો અભાવ જેવા પડકારો રહેલા છે.

આ સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવા શ્રેણીબદ્ધ પ્રયાસો કરવાની જરૂર છે. અત્યારે આ ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદન વિકાસ, સ્થાનિક વેચાણ અને ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન નિકાસની દૃષ્ટિએ સારી વૃદ્ધિ જોવા મળી છે.

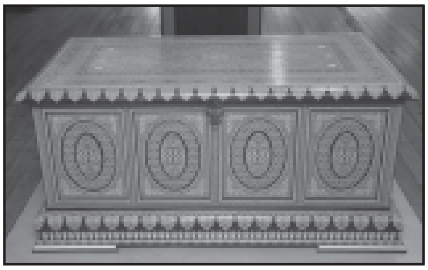

પંજાબના હોશિયારપુરમાંથી શિલ્પગુરુ એવોર્ડ વિજેતા રૂપન મથરુ દ્વારા તૈયાર કરેલ લાકડા પર પ્લાસ્ટિક ઈન્લેનો માસ્ટરપીસ.

ઓડિશાના કટકમાંથી શિલ્પગુરુ એવોર્ડ વિજેતા કલ્પતરુ મહારાણા દ્વારા કોતરેલો પથ્થરનો માસ્ટરપીસ.

ડેવલપમેન્ટ કમિશનરની ઓફિસ (હસ્તકળા):

આ કળા અને કળાકાર આધારિત પ્રવૃત્તિ માટે ભારતની સરકારમાં નોડલ એજન્સી છે. આ હસ્તકળાના વિકાસ, માર્કેટિંગ અને નિકાસમાં તથા કળાનાં સ્વરૂપો અને કુશળતાને પ્રોત્સાહન આપવામાં સહાયક છે. આ સહાય ટેક્નિકલ અને નાણાકીય ટેકા સ્વરૂપે મળી છે, જેમાં એની ફિલ્ડ ઓફિસોમાં યોજનાકીય હસ્તક્ષેપના અમલના વિવિધ સ્વરૂપ સામેલ છે.

ડેવલપમેન્ટ કમિશનર દેશના હેન્ડિક્રાફ્ટ્સ ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહન આપવાના પ્રયાસોનું નેતૃત્વ કરે છે. આ ઓફિસ કલાકારોને આધાર આપે છે તથા મુંબઈ, કોલકાતા, લખનૌ, ચેન્નાઈ, ગોહાટી અને નવી દિલ્હીની છ પ્રાદેશિક ઓફિસ અને એનાં ૫૩ ફિલ્ડ યુનિટ મારફતે ક્ષેત્રને સાથ-સહકાર આપે છે.

આખું વર્ષ વિવિધ સ્થાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય માર્કેટિંગ ઈવેન્ટ મારફતે બજાર સાથે જોડાણ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. સ્થાનિક માર્કેટિંગ પ્લેટફોર્મ ગાંધીશિલ્પ બાઝાર, ક્રાફ્ટ્સ બાઝાર, પ્રસિદ્ધ શોપિંગ મોલમાં હેન્ડિક્રાફ્ટ પ્રદર્શન મારફતે પ્રદાન કરવામાં આવે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય માર્કેટિંગ પ્લેટફોર્મ આંતરરાષ્ટ્રીય માર્કેટિંગ ઈવેન્ટમાં સહભાગીદારી મારફતે એવોર્ડ વિજેતા કારીગરોને પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

હસ્તકળાના ઉત્કૃષ્ટ કારીગરો માટે સૌથી મહત્ત્વપૂર્વ એવોર્ડ શિલ્પગુરુ એવોર્ડ, નેશનલ એવોર્ડ, નેશનલ મેરિટ સર્ટિફિકેટ્સ એન્ડ ડિઝાઇન ઇનોવેશન એવોર્ડ સામેલ છે. એનો ઉદ્દેશ કળાકારીગરીમાં ઉત્કૃષ્ટતા જાળવવાનો અને પરંપરાઓને જીવંત રાખવા કલાકારોને બિરદાવવાનો છે.

દર વર્ષે ૧૦ શિલ્પગુરુ એવોર્ડ, ૩૦ નેશનલ એવોર્ડ (જેમાં મહિલા કલાકારોને ૦૫ નેશનલ એવોર્ડ અને કળાઓના વિકાસ અને સંવર્ધન માટે ૦૫ નેશનલ એવોર્ડ સામેલ છે), ૪૦ નેશનલ મેરિટ સર્ટિફિકેટ અને સહસર્જનના આધારે ૩ ડિઝાઇન ઇનોવેશન એવોર્ડ એનાયત થાય છે. દુર્લભ કળાઓ અને ડિઝાઇન નવીનતા માટે રાષ્ટ્રીય પુરસ્કારોની શરૂઆત વર્ષ ૨૦૧૬માં થઈ છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં ભારત હસ્તકળાઓનો મહત્ત્વપૂર્ણ સપ્લાયર છે. લગભગ ૭ મિલિયન કારીગરો ભારતીય હસ્તકળા ઉદ્યોગની કરોડરજ્જુ છે. આ કારીગરોને મૂલ્યસંવર્ધન માટે સંસ્થાકીય સાથ-સહકાર અને ચીન, કોરિયા, થાઈલેન્ડ વગેરે જેવા અન્ય સ્પર્ધકો સામે સ્પર્ધાત્મકતા વધારવા માટે ટેકાની જરૂર છે.

સ્થાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં ઉપયોગિતા અને પરંપરાગત કળાઓ માટે ભારતીય હસ્તકળાની ચીજવસ્તુઓની ઊંચી માગ છે. અત્યારે ભારતમાંથી કુલ ૧૯૯ પ્રકારની હસ્તકળાઓનાં ઉત્પાદન અને નિકાસ થાય છે. ભારત વર્ષોથી હસ્તકળાઓની ચીજવસ્તુઓનો સૌથી મોટો નિકાસકાર છે અને આગામી વર્ષોમાં નિકાસમાં વૃદ્ધિનો ટ્રેન્ડ વધી રહ્યો છે.

છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન હસ્તકળાની ચીજવસ્તુઓની નિકાસમાં પ્રદાન કરતા ટોચના ૧૦ દેશોમાં (મુખ્ય ચીજવસ્તુઓ ધાતુ, લાકડાની કલાત્મક ચીજવસ્તુઓ, હેન્ડ પ્રિન્ટેડ ટેક્સટાઇલ્સ, ભરતકામવાળી અને ક્રોશેટેડ ચીજવસ્તુઓ) અમેરિકા, યુએઈ, બ્રિટન, જર્મની, નેધરલેન્ડ, ફ્રાંસ, ઓસ્ટ્રેલિયા, ઇટાલી, કેનેડા, લેટિન અમેરિકન દેશો, જાપાન અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સામેલ છે.

વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪થી દુનિયામાં હાથથી બનાવેલી જાજમમાં ભારત સૌથી મોટો ઉત્પાદક અને નિકાસકાર દેશ છે. અત્યારે વિશ્વની કુલ નિકાસમાં ભારતનો હિસ્સો ૩૫% છે. દેશના કુલ ઉત્પાદનના આશરે ૮૫% હિસ્સાની નિકાસ ૧૦૦થી વધારે દેશમાં થાય છે. કુલ નિકાસમાં અમેરિકા ૪૫% હિસ્સો ધરાવે છે તથા જર્મની, યુકે અને યુએઇ સંયુક્તપણે ૨૦% હિસ્સો ધરાવે છે. ચીન અને બ્રાઝિલ, મેક્સિકો,ચિલી અને ઇક્વાડોર જેવા દક્ષિણ અમેરિકાના દેશો વિકાસશીલ બજારો છે.

ભારતની હાથથી બનેલી જાજમ એની સુંદર ડિઝાઇન, વિવિધતા, હસ્તકળા, પર્યાવરણને લાભદાયક રંગો અને ગુણવત્તાયુક્ત સેવાઓ વાજબી કિંમતે દુનિયાભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભારત એકમાત્ર એવો દેશ છે, જે સ્ક્વેર ઇંચ દીઠ ૧૬ નોટથી

હસ્તકળાની નિકાસની દિશાઃ

અમેરિકા	૩૨.૨૦%
યુરોપ	૨૧.૬૫%
દુનિયાના બાકી દેશો	૪૬.૧૪%

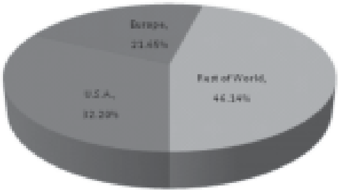

જાજમની નિકાસની દિશાઃ

અમેરિકા	૪૭.૪૦%
યુરોપ	૩૧.૫૩%
દુનિયાના બાકી દેશો	૨૧.૦૧%

શરૂ કરીને સ્ક્વેર ઇંચ દીઠ ૨૫૦૦ નોટમાં બનાવે છે તથા તેમાં ૧૦થી વધારે પ્રકારના કાચામાલનો ઉપયોગ પણ થાય છે અને તમામ સાઇઝ, આકાર અને રંગોમાં જાજમ બને છે.

હસ્તકળા ક્ષેત્ર મારફતે આર્થિક સ્વતંત્રતા સુલભ કરવાથી આજીવિકાની સમસ્યાને ઉકેલી શકાશે. ઉપરાંત કારીગરોના વિકાસ માટે, ગરીબી ઘટાડવા અને આવક પ્રદાન કરવા માટે હસ્તકળા ક્ષેત્રમાં કૌશલ્યમાં સંવર્ધન અને વિકાસ ઉત્કૃષ્ટ અભિગમ છે, જે પર્યાવરણને અનુકૂળ વિકાસ લક્ષ્યાંકો હાંસલ કરવામાં પણ મદદરૂપ થશે.

ભારતના પ્રદાનને બિરાવવા એને દુનિયાના સૌથી જૂના અને શ્રેષ્ઠ પ્રદર્શનોમાંના એક ''એમ્બિએન્ટ''માં પાર્ટનર કન્ટ્રીનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો હતો. પાર્ટનર કન્ટ્રી તરીકે ભારત સાથે જર્મનીએ ૮થી ૧૨ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૯ સુધી એમ્બિએન્ટનું આયોજન કર્યું હતું, જેમાં ૮૦ દેશોમાંથી ૪૫૦૦થી વધારે કંપની સહભાગી થઈ હતી. ૫૧૭ ભારતીય કંપની શોમાં સહભાગી થઈ હતી, જેમાં નાતાલનું સુશોભન, ફેશન જ્વેલરી, વૂડન હેન્ડિક્રાફ્ટ્સની ચીજવસ્તુઓ, ટેક્સટાઇલ્સ ફર્નિશિંગ, લેધર પ્રોડક્ટ્સ, લેમ્પ્સ અને લાઇટિંગ, સિરામિક્સની સાથે પ્રસિદ્ધ કુશળ વ્યક્તિઓ દ્વારા કળાના કૌશલ્યનું લાઇવ પ્રદર્શન, જીઆઈ ક્રાફ્ટ ડિસ્પ્લે અને થીમ પેવેલિયન પર્યાવરણને અનુકૂળ ''મેક ઇન ઇન્ડિયા'' કળાઓનું પ્રદર્શન સામેલ હતું.

નવી દિલ્હીના પ્રગતિ મેદાનમાં સ્થિત નેશનલ હેન્ડિક્રાફ્ટ્સ એન્ડ હેન્ડલૂમ મ્યુઝિયમ લોકપ્રિય રીતે ક્રાફ્ટ્સ મ્યુઝિયમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મ્યુઝિયમના આર્કિટેક્ટ ફેસિલિટેટર પ્રસિદ્ધ આર્કિટેક્ટ ચાર્લ્સ કોરિયા છે. મ્યુઝિયમમાં પ્રવાસીઓ અહીં હસ્તકળાના કુશળ કારીગરો સાથે વાત કરી શકે છે, તેમની પાસેથી ચીજવસ્તુઓની સીધી ખરીદી કરી શકે છે અને હસ્તકળાના પ્રદર્શન મારફતે જોઈ પણ શકે છે. મ્યુઝિયમ અતિ વિશાળ છે તથા ગેલેરીઓમાં હેન્ડિક્રાફ્ટ્સ અને હેન્ડલૂમ્સના સાંસ્કૃતિક વારસાનું પ્રદર્શન થાય છે.

લેખક ભારત સરકારના ટેક્સટાઇલ મંત્રાલયમાં ડેવલપમેન્ટ કમિશનર (હેન્ડીક્રાફ્ટ્સ) છે.
E-mail: smanu@ias.nic.in

Our New Address

Editor, Yojana Office, Publications Division
Min. of I&B, Govt of India

C/O Press Information Bureau, 2nd Floor, Akhandanand Hall, Bhadra, Mother Teresa Road, Near CNI Church. Ahmedabad-380001. Gujarat.

E-mail: yojanagujarati@gmail.com
Phone: 079 - 26588669.

(for subscription queries:
Monday to Friday: 2 PM to 4 PM)

For new subscription, please ask for subscription form and guidelines via e-mail.

Kindly send cheque/DD in favour of :

“SBI A/C No. 515-08-10, Yojana(Guj.)”

કળા-કસબીઓની આર્થિક સધ્ધરતા

હેના નક્વી

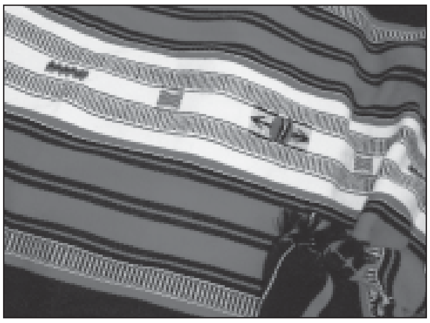

ભારતને સુંદર હસ્તકળાની સમૃદ્ધ ભેટ મળેલી છે. દેશના દરેક રાજ્ય પાસે પોતાની આગવી હસ્તકળા છે. આ ઉત્પાદનો એ સંલગ્ન સમુદાયની સંસ્કૃતિના હિસ્સા છે. પેઢી-દર પેઢી આગળ વધીને આ હસ્તકળાની અંદર કારીગરોને આર્થિક રીતે ટકાવી રાખવાની ક્ષમતા રહેલી છે. ભારતીય અર્થતંત્રમાં આ ક્ષેત્રનું યોગદાન પુષ્કળ છે. આ લેખ ભારતીય અર્થતંત્રમાં હસ્તકળાના ફાળા અંગે ચર્ચા કરે છે અને આ ક્ષેત્રને મજબૂત બનાવવા સરકાર દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલી કેટલીક પહેલો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

'નાનું એટલું સુંદર' - ઈ. એફ. શૂમાકરના વિખ્યાત પુસ્તકનું શીર્ષક નાના હોવાની સુંદરતાનું વર્ણન કરે છે. નાનું એ માત્ર સુંદર જ નથી હોતું, પરંતુ તેની અંદર ક્ષમતા પણ રહેલી હોય છે. બિલકુલ આ જ બાબત આપણા હસ્તકળા કારીગરો દ્વારા ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી નાની સુંદર કૃતિઓ અને ઉત્પાદનોની વિશાળ શૃંખલાને લાગુ પડે છે. આ નાના કદના હસ્તકલાના નમૂનાઓ સુંદર તો છે જ, પરંતુ સાથે-સાથે ક્ષમતા પણ ધરાવે છે. તેમની ક્ષમતા સૂક્ષ્મ બનેલા રહીને પણ અર્થતંત્રને ખાસ કરીને ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં સૌથી અગત્યના ઘટક બની રહેવામાં સમાયેલી છે.

સુંદર હસ્તકળાના નમૂનાઓની વિશાળ શ્રેણી એ આપણા દેશના સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સૌથી અગત્યનાં લક્ષણોમાંના એકનું નિર્માણ કરે છે. પછી તે ગુજરાતની કચ્છી ભરતકામ હોય કે ઉત્તર પ્રદેશની ઝરી-ઝરદોશી અને ચિકનકારી હોય, કર્ણાટકનાં લાકડાનાં રમકડાં હોય કે આસામના વાંસના નમૂનાઓ, રાજસ્થાનની કઠપૂતળીઓ હોય કે પછી બિહારની સિક્કી, ટીકુલી અને મધુબની કલાઓ. આ બધી જ માત્ર જે તે પ્રદેશની પરંપરાગત કળા જ નથી, પરંતુ કારીગરો માટે એક અગત્યના વૈકલ્પિક આવકના સ્રોતની પણ રચના કરે છે. આ બજારના અનેક ભાગમાંનો એક એવો ભાગ છે કે જેણે ભારતને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં પોતાની આગવી ઓળખ સ્થાપિત કરવામાં મદદ કરી છે.

હસ્તકળામાં હાથ દ્વારા તૈયાર થયેલી અથવા હાથ અને ખૂબ સાદી ટેક્નોલોજી વડે ઉત્પન્ન થયેલી ચીજવસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. ભારતના અનોખા વૈવિધ્યની જેમ જ દેશની હસ્તકળા ઘણી વૈવિધ્યપૂર્ણ છે અને તેને અસંખ્ય શ્રેણીઓમાં વિભાજિત કરી શકાય તેમ છે, તેમાંની ઘણી કૃતિઓ સુશોભનને લગતી ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, કલાત્મક, ઘરેણાંને લગતી, રોજિંદા ઉપયોગની, પ્રતીકાત્મક વગેરે હોઈ શકે છે. આ ક્ષેત્રમાં ગ્રામીણ લઘુ ઉદ્યોગો, હેન્ડલૂમ અને શેતરંજી ક્ષેત્રોનો પણ સમાવેશ થાય છે. હસ્તકલાના ઉત્પાદનો તેમની અંદર વપરાતા સ્થાનિક કાચામાલના ઉપયોગના લીધે ઓળખાય છે, તેમાં પણ કુદરતી અને કૃત્રિમ એવી અનેક પ્રકારની વિશાળ શ્રેણી જેવી કે વાંસ, માટી, પથ્થર, દોરા, કેન, કપડાં, મણકા, કાચ, કુદરતી અને કૃત્રિમ ડાઈ, રૂપરેખા, ધાતુ સિરામિક અને કાચ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આપણા દેશની લગભગ ૭૦% વસ્તી કે જે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહે છે તેઓ આજીવિકાના મુખ્ય પ્રાથમિક સ્રોત તરીકે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ તરીકે કૃષિ પર આધારિત છે. બિનકૃષિ અથવા નિષ્ક્રિય ઋતુમાં

હસ્તકળા એ આ વસ્તી માટે જીવનનિર્વાહ ચલાવવાનું એક વૈકલ્પિક સાધન બને છે અને ખાદ્યાન્ન અસુરક્ષા સામે તેને રક્ષણ આપે છે. આ રીતે ભારતીય વસ્તીના એક વિશાળ જૂથ માટે હસ્તકળા એ જીવનનિર્વાહનો એક અગત્યનો સ્રોત બને છે.

૧૧મા પંચવર્ષીય આયોજન દરમિયાન હાથ ધરવામાં આવેલ હસ્તકળાની વસ્તીગણતરી અનુસાર ૬૮.૮૬ લાખ હસ્તકલાના કારીગરો હતા. આ ક્ષેત્રની તીવ્રતા અને શક્તિ આ આંકડાને જોતાં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. આ ક્ષેત્ર કારીગરોને અનેક રૂપમાં રોજગારી પૂરી પાડે છે.

બીજા લોકોના જૂથને પણ રોજગારી આપતું એક બીજું પેટાક્ષેત્ર પણ આમાં છે. તે એવા લોકો છે કે જેઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે હસ્તકળાની નિકાસ કરવામાં સંકળાયેલા છે. હસ્તકલાનો નિકાસ વિભાગ એ વિદેશી હૂંડિયામણ કમાવા માટેનો સક્ષમ સ્રોત તરીકે વિકસી રહ્યો છે. હસ્તકળાની નિકાસ એ હાલ ખૂબ ચલણમાં છે અને ભારતનાં તમામ નિકાસનાં ક્ષેત્રોમાં એક મહત્ત્વનો ભાગ બનવા તરફ આગળ વધી રહ્યો છે.

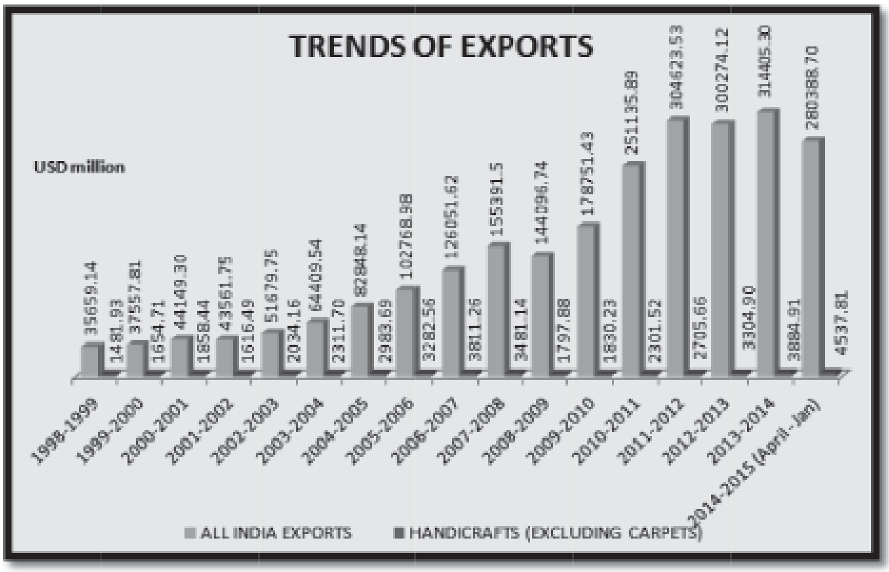

સ્રોતઃ વિકાસ કમિશનર (હસ્તકળા)ની કચેરીની વેબસાઈટ, ટેકસટાઇલ મંત્રાલય, ભારત સરકાર.

પ્રેસ ઇન્ફર્મેશન બ્યૂરો (પીઆઈબી) અનુસાર વર્ષ ૨૦૧૫માં એવું અનુમાન લગાવવામાં આવ્યું હતું કે હાથે બનાવેલી શેતરંજીઓ સહિત હસ્તકળાનું કુલ ઉત્પાદન ૪૧,૪૧૮ કરોડ રૂપિયાનું થયું હતું અને હસ્તકળાની નિકાસ ૩૦,૯૩૯ કરોડ રૂપિયાની થઈ હતી. આ આંકડા ભારતીય અર્થતંત્રમાં આ ક્ષેત્રના મહત્ત્વને દર્શાવે છે.

યાદગીરી તરીકે સ્થાનિક અને વિદેશી પ્રવાસીઓ દ્વારા ભારતીય હસ્તકળાની ખરીદી એ પ્રવાસનનો રિવાજ છે. હસ્તકળા એ પ્રવાસીઓના સ્થળના મૂલ્યમાં ઉમેરો કરે છે અને સાથે-સાથે પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે, જેથી સ્થાનિક કારીગરો તેમજ આજુબાજુના નાના વેપારીઓ અને સેવા પૂરી પાડનારાઓને રોજગારી મળી રહે છે. મોટા ભાગના આવા વેપારીઓ અને સેવા પૂરી પાડનારાઓ અસંગઠિત ક્ષેત્રના હોય છે. તેથી તેમના દ્વારા હસ્તકળા ક્ષેત્રમાં અપ્રત્યક્ષ સહાય વડે પ્રાપ્ત કરવામાં આવતી આવકની માહિતી ભાગ્યે જ મળી શકે છે. આમ છતાં તે આ બાબતનો પુરાવો છે કે દેશના પ્રવાસન ક્ષેત્રમાં પણ હસ્તકળાનો અગત્યનો ફાળો છે.

ટીકુલી કળા ઉપર લાઈવ ડેમો-શો

હસ્તકળાનું કામ કરતા લોકોને હસ્તકળા ખ્યાતિ અપાવે છેઃ

હમણાં તાજેતરમાં જ મધુબની અથવા મિથિલા ચિત્રોનાં એંશીથી નેવ્યાશીની ઉંમરનાં હસ્તકળાનાં કારીગર શ્રીમતી ગોદાવરી દત્તાને બિહારની આ કાલાતીત હસ્તકળા કારીગરીને સન્માન આપવાના ભાગરૂપે પદ્મશ્રી પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં. ગોદાવરી આ કળાની છેલ્લાં ૫૦ વર્ષથી સાધના કરી રહ્યાં છે.

તેમણે પોતાની કળાનું પ્રદર્શન અનેક દેશોમાં કર્યું છે. ગોદાવરી અને અન્ય કેટલાક કારીગરોને અપાયેલા આ સન્માનના પરિણામ સ્વરૂપે બિહારમાં આ યુગને એક નવી દૃષ્ટિએથી જોઈ શકાશે, જેમાં મધુબની રેલવે સ્ટેશનથી લઈને પટણામાં કેટલાંક જાહેર સ્થળો પર મૂકવામાં આવેલાં ચિત્રોનો સમાવેશ થાય છે.

બિહારમાં સિક્કિમંજૂષા ઉત્પન્ન કરતાં એક કારીગર

આ કીમતી ઉત્પાદનોના માર્કેટિંગ તરફ પણ જરૂરી ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. હેન્ડિક્રાફ્ટ માટેની નિકાસ પ્રોત્સાહન સમિતિ (ઈપીસીએચ) એ દ્વિ-વાર્ષિક ઉત્પાદન કેન્દ્રિત પ્રદર્શનો અને 'ભારતીય હસ્તકળા અને ભેટ મેળા'નું પણ આયોજન કરે છે. આ ઉત્પાદનોને વિદેશમાં પ્રોત્સાહન આપવા માટે ઉત્પાદન આધારિત પ્રદર્શનો અને કારીગરી દ્વારા જીવંત પ્રદર્શનો જેવા પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

માર્કેટ ડેવલપમેન્ટ આસિસ્ટન્સ (એમડીએ) અને માર્કેટ એક્સેસ ઈનિશિયેટિવ (એમએઆઈ) મેળાઓ, પ્રદર્શનો અને ઉત્પાદક-ખરીદકર્તાઓ મીટના માધ્યમથી આ ઉત્પાદનોના વધુ સારા માર્કેટિંગ પર લક્ષિત છે. 'ઇન્ડિયા હેન્ડલૂમ બાઝાર' કે જે એક ઓનલાઈન માર્કેટિંગ પોર્ટલ છે, તે ખરીદદારો અને વેચાણકારો વચ્ચે સીધા સંપર્કની સુવિધા પૂરી પાડવાના માધ્યમથી હસ્તકળાનું માર્કેટિંગ કરવા ઉપર આધારિત છે. ઓક્ટોબર-૨૦૧૭માં ૨૦૦ જિલ્લામાં આશરે ૪૦૦ હસ્તકળા સહયોગ શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું કે જેણે જુદાં જુદાં પગલાં વડે વિશાળ સંખ્યામાં વણકર અને કારીગરને તેમના સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગોને મજબૂત કરવામાં સહાયતા કરી હતી.

હવે કારીગરો અને તેમના ઉદ્યોગો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે કે જેથી કરીને ઉપલબ્ધ સુવિધાઓનો ઉપયોગ થઈ શકે.

અર્થતંત્રમાં યોગદાન આપવા માટે તેમને સક્ષમ બનાવવા અને સાથે-સાથે સમુદાયના સામાજિક-આર્થિક ઉત્થાન માટે કરી શકાય. કારીગરો અને તેમનાં સંગઠનોએ આગળ વધવું જોઈએ અને જ્યોગ્રાફિકલ ઇન્ડિકેશન (જીઆઈ) ટેગ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, જેથી કરીને તેમનાં ઉત્પાદનની પ્રમાણભૂતતા વધારી શકાય.

જીઆઈ ટેગ એ ઉત્પાદન ઉપર મૂકવામાં આવતું એક ચિહ્ન છે કે જે તેના ઉત્પાદનનો પ્રદેશ દર્શાવે છે. કેટલીક હસ્તકળાઓ કે જેણે પોતાના જીઆઈ ટેગ મેળવ્યા છે તેમાં કાંગરા ચિત્રો, વારાણસી બ્રોકેડ અને સાડીઓ, બસ્તર લાકડાની કળા, વિલીઅનુર ટેરાકોટા વર્ક્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મોટા પાયા પર આ ક્ષેત્રને મજબૂત બનાવવા માટેની પહેલોએ આ સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન કરવામાં અને તેને રોજગારીના એક સક્ષમ સ્રોત તરીકે આગામી પેઢીને આપવામાં સહાયતા કરશે. જ્યારે સૂક્ષ્મ સ્તર પર અનેક સામાજિક-આર્થિક મુદ્દાઓ જેવા કે બેરોજગારી, ગરીબી, સ્થળાંતર અને દેવાદારી વગેરેનો પણ ઉકેલ લાવી શકાશે.

વળતરમાં તે ભારતીય અર્થતંત્રને મજબૂત કરવામાં અને આ રીતે ભારતીય સમાજની સ્થિતિને સુધારવામાં કારણભૂત બનશે.

લેખક બિહાર સરકારના
સામાજિક કલ્યાણ વિભાગના 'સક્ષમ'માં
સ્ટેટ પ્રોગ્રામ મેનેજર
(કમ્યુનિકેશન અને રિસર્ચ) છે.
E-mail:
hena.naqvipti@gmail.com,
hena_naqvipti@yahoo.co.in

મહિલાઓ, હુન્નર અને હાથસાળની આશા

સૈયદા હમીદ

મધ્યપ્રદેશના મહેશ્વરમાં અહિલ્યાબાઈ પેલેસની લગોલગ રેવા સેન્ટર છે. જે દેશના આશરે ૬૫ લાખ હાથવણાટના વણકર માટે આશાનું કિરણ છે. ૧૭૬૫માં મહારાણી અહિલ્યાબાઈ હોલ્કરે અહીં પોતાના રાજ્યના લોકોને કાયમી આજીવિકા પ્રદાન કરવા વણાટની કળા શીખવી હતી. તેમણે હાથસાળ પર મહેશ્વરી સાડી બનાવી હતી. અત્યારે અહીં લગભગ ૧૭૫૦ હાથસાળ છે.

અહીં હાથવણાટ અને હસ્તકળાના વિવિધ અનુભવોનું વર્ણન કરતી બે રસપ્રદ વાત કરવી છે. પ્રથમ વાત એક એવી મહિલાની છે, જેમણે આ મહત્ત્વપૂર્ણ ક્ષેત્રમાં મોટી સફળતા મેળવી છે. આ મહિલાએ પોતાની સાથે હજારો પુરુષો અને મહિલાઓને આજીવિકા પ્રદાન કરવાનું સ્વપ્ન જોયું હતું. વાત છે અહિલ્યાબાઈની. તેઓ મહારાષ્ટ્રના બીડ નામના નગરનાં સીધાં-સરળ યુવતી હતાં.

હોલ્કર રાજ્યના શાસક મહારાજા મલ્હાર રાવે તેમના શાસનકાળમાં રાજ્યના પ્રવાસ દરમિયાન તીજ તહેવારમાં તેમને જોયાં હતાં. મહારાજાને અહિલ્યાબાઈ કુશળ મહિલા હોય એવો અહેસાસ થયો હતો એટલે તેમણે પોતાના નાના પુત્ર ખાંડેરાવ હોલ્કરનાં પત્ની તરીકે અહિલ્યાબાઈની પસંદગી કરી હતી. તેઓ ૧૭૫૩માં મહેશ્વરનાં 'બાલિકાવધૂ' તરીકે આવ્યાં હતાં. થોડાં વર્ષ પછી ખાંડેરાવ હોલ્કરનું અચાનક મૃત્યુ થયું હતું. યુવાન અહિલ્યાબાઈ સતી થવા માટે તૈયાર થઈ ગયાં હતાં. જ્યારે તેઓ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાં હતાં ત્યારે મહારાજાએ તેમને અટકાવ્યાં હતાં. તેમણે કહ્યું હતું કે, "અહિલ્યા, મારી દીકરી, તારે જીવવું પડશે. મહેશ્વર અને આપણા રાજ્યના વારસદારોને તારી જરૂર છે" એટલે અહિલ્યાબાઈ હોલ્કર પોતાના પુત્રનાં સંરક્ષક બની ગયાં અને મહેશ્વર પર ૧૭૬૫થી ૧૭૯૫ સુધી પરોક્ષ રીતે શાસન કર્યું હતું.

અહિલ્યાબાઈ ધીમે ધીમે પોતાની પ્રજાના રોજિંદા જીવનથી વાકેફ થયાં હતાં. દરરોજ તેઓ પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળતાં હતાં. જેમ જેમ તેઓ પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળતાં ગયાં તેમ તેમ તેમનો એ નિર્ણય વધારે દૃઢ થયો હતો કે તેમના રાજ્યમાં દરેક કુટુંબને માન-સન્માન સાથે આજીવિકા મળશે. તેમણે પ્રજા પાસેથી જ રોજગારી સુનિશ્ચિત કરી શકાય એવી રીતો શીખી હતી. તેમને જાણકારી મળી હતી કે આશરે સો કોસના અંતરે બુરહાનપુર નામનું નગર છે, જે હાથવણાટ માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે બુરહાનપુર અને બાજુમાં સ્થિત માંડુથી હાથવણાટના કુશળ કારીગરોને તેમની હાથસાળ સાથે તેડું મોકલ્યું હતું.

અહિલ્યાબાઈએ તેમને મહેશ્વરના પુરુષો અને મહિલાઓને હાથસાળ ચલાવવાનું અને તેમાંથી વસ્ત્રો બનાવવાની કળા શીખવવાનો આદેશ આપ્યો હતો. મહેશ્વરના લોકોએ ઝડપથી કુશળતા મેળવી લીધી હતી પણ તેમણે બુરહાનપુર અને માંડુથી વિશેષ અને નવીન ઉત્પાદન કરવાની જરૂર હતી, જે તેમની યુએસપી એટલે કે વેચાણની મુખ્ય ખાસિયત બનવાની હતી. તેમને વણાટની નવી ભાત વિકસાવવાની જરૂર પડી હતી, જેનાથી મહેશ્વરની વિશેષ કળા તરીકે એની અલગ ઓળખ સ્થાપિત થાય. અહિલ્યાબાઈએ પોતાના કિલ્લાની પાળ પરથી નર્મદા નદીના સ્પષ્ટ અને વાદળી પ્રવાહને વહેતો જોયો હતો એટલે તેમણે

પોતાના રાજ્યના લોકોને પાણીના વહેતા પ્રવાહ જેવી હજારો ભાત વિકસાવવાનું શીખવ્યું હતું.

નર્મદા કે રેવા નર્મદામૈયા કે રેવામાતા તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે આ નદીનો પ્રવાહ વિશાળ જમીનને ફળદ્રુપ બનાવે છે અને આખું વર્ષ લોકોનું પોષણ કરે છે. અહિલ્યાબાઈએ નર્મદામૈયામાંથી પ્રેરણા મેળવી હતી એટલે તેમણે નર્મદાનાં બદલાતાં રૂપરંગ કે પ્રવાહોના આધારે વણાટની વિવિધ ભાત કે શૈલી વિકસાવી હતી.

આ રીતે મહારાણી અહિલ્યાબાઈએ ૧૭૬૫માં કાયમી રોજગારીનું માધ્યમ પ્રદાન કર્યું હતું. મહેશ્વર નગરના વિવિધ ઘાટમાં, મંદિરોમાં, તેમના રાજમહેલમાં અને પથ્થરના વિશિષ્ટ કોતરકામમાં એમ દરેક જગ્યાએ અહિલ્યાબાઈની દીર્ઘદષ્ટિનાં દર્શન થાય છે જે હજારો વણકર માટે ડિઝાઇનનો માર્ગદર્શક બન્યો છે. લોકો આ ડિઝાઇનનો ઉપયોગ કરીને મહેશ્વરી સાડીઓ બનાવતા હતા. મહેશ્વરને રાજમહેલ અને મંદિરોના વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય પર ગર્વ છે, જેના મારફતે પ્રજાવત્સલ મહારાણી પોતાની પ્રજાને રોજી-રોટી પ્રદાન કરતાં હતાં. ૨૫૦ વર્ષ પછી આજે પણ આ તમામ ડિઝાઇન મહેશ્વરના લોકો માટે પ્રસ્તુત અને પ્રેરક છે, જેના કારણે મહેશ્વરના લોકોને અત્યારે ભૂખ્યા પેટે સૂવું પડતું નથી.

વર્તમાન સમયમાં મધ્યપ્રદેશઃ

અહિલ્યાબાઈ રાજમહેલ પાસે તરત રેવા સેન્ટરનું નિર્માણ થયું છે, જે દેશના આશરે ૬૫ લાખ હાથસાળના વણકર માટે આશાનું કિરણ છે. અહીના વણકર ઊર્જાવંત અને નવીન વિચારોથી સભર છે. તેમને પોતાની કુશળતાઓ મારફતે માન-સન્માન સાથે આજીવિકા મેળવવાનો ગર્વ છે. જ્યારે તેમાંથી કેટલાંક પોતાનું આગવું કામ કરે છે જ્યારે કેટલાક કુશળ વણકર માટે કામ કરે છે. લગભગ તમામ વણકર પોતાની આગવી ડિઝાઇન ધરાવે છે.

ત્રણ દાયકા અગાઉ મહેશ્વરમાં ૨૫થી ઓછી હાથસાળ બચી હતી. વણકારો આજીવિકા મેળવવા નગરનો ત્યાગ કરીને બીજાં કેન્દ્રમાં સ્થળાંતરણ કરી રહ્યા હતા. પછી ૧૯૭૯માં રાજપરિવારના વંશજ રિચાર્ડ હોલ્કરે રેવા સોસાયટીની સ્થાપના કરી હતી. તેનો ઉદ્દેશ મહેશ્વરના મૃતપ્રાય હાથસાળના ક્ષેત્રને નવજીવન આપવાનો હતો. તેમણે દેશભરમાં પ્રવાસ કર્યો હતો અને હોલ્કરે પરંપરાગત ડિઝાઇનો જાળવી રાખી છે એનું પ્રદર્શન કર્યું હતું. સાથે-સાથે તેમણે નૌવારી (નવ યાર્ડ)ની સાડીને છ યાર્ડમાં પરિવર્તિત કરી હતી, પછી ખરીદી-ઓર્ડર્સ મોટી સંખ્યામાં મળવા લાગ્યા હતા. અત્યારે મહેશ્વરમાં ૧૭૫૦ હાથસાળ કાર્યરત છે.

આ તમામ હાથસાળ ડ્રેસની સામગ્રીઓ, દુપટ્ટાઓ, સાજ-શણગાર વગેરેમાં વિવિધતા ધરાવે છે. અહીંના વણકાર જણાવે છે કે, "અમારું નગર દેશમાં એકમાત્ર સ્થાન છે, જ્યાં નવી હાથસાળો સ્થાપિત થવાની સાથે નફો કરી શકે છે." અહીના ૬૦થી ૭૦ ટકા વણકાર ગરીબી રેખાની નીચે (બીપીએલ) જીવન જીવી રહ્યાં છે પણ તેમની સ્થિતિ બનારસના વણકરથી વધારે સારી છે. તેઓ કહે છે કે, "અમે નવા વણકરને સરળતાપૂર્વક સમાવી શકીએ છે."

મહારાણીએ શરૂ કરેલી પરંપરાને એમના વંશજોએ જાળવી રાખી છે. રેવા સેન્ટરના પ્રાંગણમાં મહિલાઓ હાથસાળ પર કામ કરે છે. રેવા સોસાયટીમાં ૧૨૦ કામદારોમાંથી ૬૦ ટકા મહિલાઓ છે. તેમનાં બાળકો ઘોડિયાઘરમાં ઝૂલે છે. વળી, રેવા એક શાળાનું સંચાલન પણ કરે છે. અહિલ્યા સ્કૂલ સોસાયટીના પ્રાંગણને લગોલગ છે, જેમાં તમામ વણકરનાં બાળકો અભ્યાસ કરી શકે છે. અહીં મધ્યાહ્ન ભોજન પ્રદાન કરવામાં આવે છે. અહીં એક આરોગ્ય કેન્દ્ર છે, જેમાં ડૉક્ટર્સ અને મુલાકાતી નિષ્ણાતો તબીબો સેવા આપે છે. સોસાયટી દરેક કામદારને બે રૂમનું ઘર અને બે હાથસાળ આપે છે. તેઓ સવારના ૧૦થી સાંજના ૫ વાગ્યા સુધી કામ કરે છે તથા દરરોજ રૂ. ૧૦૦થી રૂ. ૧૫૦ની કમાણી કરે છે. નિવૃત્તિ પર કે જો તેઓ દિવ્યાંગ થાય તો તેમને મહિને રૂ. ૫૦૦થી રૂ. ૧૦૦૦નું પેન્શન મળે છે. રેવા સાડીઓ શા માટે મોંઘી છે એ ઉપરોક્ત બાબતથી સમજાય છે. આ સામાજિક ખર્ચાઓનું વહન આ સાડીઓની કમાણીમાંથી થાય છે.

બીજી વાત આમિર ખાનના હાથવણાટના ક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપને લઈ છે.

'તારેં જમીં પર' અને 'થ્રી ઇડિયટ્સ' જેવી સફળ હિંદી ફિલ્મોમાં કામ કરનાર પ્રસિદ્ધ અભિનેતા આમિર ખાન

કેમેરાનો સામનો કરતાં કહે છે કે, ''આપ હમકો કલાકાર સમજતે હૈ...મગર અસલી કલાકાર તો યે હૈ.....'' સહઅભિનેત્રી કરીના કપૂર તેમની નજીકમાં ઊભાં હતાં. પૃષ્ઠભૂમિમાં ચંદેરી વણકર હુકમસિંહ અને એમના પરિવારનું નાનું ઘર હતું. આમિર ૫૦,૦૦૦ દોરા ધરાવતી લાકડાની સાળ તરફ ઈશારો ધ્યાન કરી દોરતાં હતાં.

આની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ?

હું પાંચ વર્ષથી દેશના વણકર અને કારીગરોની કુશળતા અને સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારવી એ માટે સંઘર્ષ કરતી હતી. મેં બનારસ, મહેશ્વર, પોચમપલ્લી, પૈઠણ, કોટા, કાંચીપુરમ્, બારાબંકી જેવાં ઘણાં હાથવણાટનાં કેન્દ્રની મુલાકાત લીધી હતી. મેં જોધપુર, મોલેલા, મયૂરભંજ, ભદોહી, ચંબામાં કામ કરતા કારીગરોને જોયા હતા. દરેક જગ્યાએ વણકરો અને કારીગરોમાં નિરાશા જોઈ હતી. જે હાથ સ્વપ્નો સેવી શકતાં હતાં જે હાથ સુંદરતાનું સર્જન કરી શકતાં હતાં, એ જ હાથને નિષ્ક્રિય જોયા હતા. આ યુવા પેઢીને તેમના પૂર્વજો પાસેથી પરંપરાગત કળાનું શિક્ષણ મળ્યું નહોતું અથવા તેઓ શીખ્યા નહોતા. તેઓ રિક્ષા ચલાવતા હતા, કચરો ઉઠાવતા હતા પણ તેમની અંદર રચનાત્મકતા જોવા મળતી નહોતી.

આગામી પેઢીઓની સહિયારી યાદ કે પરંપરા બની શકે એવી આ પરંપરાગત જાણકારી સારી રીતે જળવાઈ રહી નહોતી. તેમણે હિમરૂ કે કાની શાલ ક્યારેય જોઈ નહોતી. તેમણે ક્યારેય કિનખાબનો સ્પર્શ કર્યો નહોતો, જેની વાત અરેબિયન નાઈટ્સની વાર્તાઓમાં વણાયેલી છે. આ સ્થિતિમાં હું એવી વ્યક્તિને મળી હતી, જે હાથવણાટ ક્ષેત્રની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી શકે એવી ક્ષમતા ધરાવતી હતી. આમિર ખાન અને હું એક ફંક્શનમાં મળ્યાં હતાં. તેઓ 'તારેં જમીં પર' પ્રોજેક્ટમાં વ્યસ્ત હતા. મેં તેમને વણકારોના ક્રમશઃ પતનની વાત કરી હતી. મેં તેમને 'ઢકેકી મલમલ'નો ઇતિહાસ જણાવ્યો હતો અને કેવી રીતે મુસ્લિનની ગાંસડી એક વીંટીમાંથી પસાર થઈ શકતી હતી એ જણાવ્યું હતું. મેં તેમને કહ્યું હતું કે આ વણકરોના અંગૂઠા કાપી નાખવામાં આવ્યાં હતાં, જેથી તેઓ બર્મિંગહામની મિલોની સ્પર્ધા કરી ન શકે. આમિરે મારી વાતને રસપૂર્વક સાંભળી હતી.

મેં આમિરને જણાવ્યું હતું કે લાખો વણકરો અને કલાકારોને આ વિકેન્દ્રિત કે વિખંડિત અને છૂટાછવાયા ક્ષેત્ર પર આધારિત કારીગરોની વાત કરી હતી, જે પરંપરાગત શાણપણ અને સાંસ્કૃતિક સંપત્તિ હતી. તેમણે આ પર્યાવરણને લાભદાયક વાતને શાંતિથી સાંભળી હતી, ઊર્જાની બચત કરતાં કળાના આ સ્વરૂપમાં ભારતને દુનિયાનાં શ્રેષ્ઠ દેશોમાં સ્થાન મેળવવાની ક્ષમતાની વાત કરી હતી. મેં બનારસના વૃદ્ધ વણકર નિઝામુદ્દીનના શબ્દોમાં મારી વાત પૂર્ણ કરી હતી, જેમણે આયોજન સમિતિના ચર્ચા-વિચારણા જૂથની બેઠકમાં કહ્યું હતું કેઃ

''બુનકર સારા જીવન બુનતા હી ગયા
અપના કફન હી ના બુન સકા...''

ઘણા મહિનાઓ પછી મેં આમિરના હાથવણાટની પહેલ વિશે વાત સાંભળી હતી. ઓનલાઈન મીડિયામાં શેર કરેલા એક વીડિયોમાં આમિર ચંદેરીમાં ચંદેરી સાડીના એક વણકર હુકમસિંહના ઘરમાં કરીના સાથે જોવા મળ્યાં હતાં. તેઓ વણકરના એક રૂમના ઘરમાં ગયા હતા અને ''બિન બુલાયે મહેમાન'' હોવા બદલ માફી માગી હતી.

આમિરે તેમના હૃદયને સ્પર્શી ગયેલા એક વિષય પર વાત કરી હતીઃ આજીવિકા, બજાર, વચેટિયાઓ વિશે. આ બધા વણકરોએ એક વાત કરી હતીઃ ''અમને દરરોજ રૂ. ૫૦ મળે છે.'' ''અમારામાંથી બે વ્યક્તિઓ ૩ મહિના કામ કરીને રૂ. ૬,૦૦૦ની કમાણી કરે છે'' ''પણ રિટેલ બજારમાં સાડીનું વેચાણ રૂ. ૨૫,૦૦૦માં થાય છે.''

''તમે મારા માટે એક ચીજ વણી શકો?'' આમિરે પૂછ્યું હતું, ''કેમ નહી — ચોક્કસ અમે વણી શકીએ'' વણકરોએ જવાબ આપ્યો હતો.

''હું આ સાડી (ચંદેરી, બ્લેક અને ગોલ્ડ) કરીનાજી માટે ખરીદીશ આ સાડી (ચંદેરી,

વ્હાઈટ અને ગોલ્ડ) મારાં પત્ની કિરણજી માટે ખરીદીશ. હું તમને બજારભાવ ચૂકવીશ, રૂ. ૬,૦૦૦ નહી, હોલસેલ ભાવ નહી.'' જ્યારે આમિર વાત કરતા હતા ત્યારે મહિલા વણકર રામવતીના ચહેરા પર ચુપકીદી છવાઈ ગઈ હતી. એક નાની છોકરી આંખોમાં સ્વપ્ન સાથે આમિરનાં હાથને પકડી લે છે. આમિર અને કરીના હાથસાળ પર બેસે છે, બોબિનમાંથી દોરો પસાર કરવાનું શીખે છે, શટર પર કામ કરે છે અને તાણાવાણાની પ્રથમ લાઈન આ બે નવા વણકર બનાવે છે. આ હેન્ડલૂમનું બ્રાન્ડિંગ આમિર અને કરીના કરે છે.

એક ઝલક મેળવવા માટે ફિલ્મી સિતારાઓ માની ન શકાય એટલી ઊંચી ફી લે છે. ભારતના ટોચના અભિનેતા આમિરે લાખો પુરુષ અને મહિલા વણકર માટે લાખો રૂપિયાનો એમનો સમય ફાળવ્યો છે. આમિરે પોતાના લાખો પ્રશંસકો અને દર્શકોને સંદેશ આપ્યો હતોઃ ચાલો, આપણે ૨૧મી સદીની વૈશ્વિક દુનિયાની યુવા પેઢીને હાથવણાટથી બનેલાં વસ્ત્રોનું ઘેલું લગાડીએ.''

અત્યારે હાથવણાટના વણકર અને હસ્તકળાના કારીગરોની કળાનું મૂલ્ય શાયર ફૈઝ અહમદ ફૈઝના શબ્દોમાં વ્યક્ત કરીએ છીએઃ

યે હાથ સલામત હૈ જબ તક,
ઈસ ખૂન મૈં હરારત હૈ જબ તક
યે શામ-ઓ-સહર, યે શમ્સ-ઓ-કમર,
યે અખ્તર-ઓ-કૌકબ અપને હૈ
યે શમ્સ-ઓ-કમર, યે તબ્લ-ઓ-
આલમ, યે માલ-ઓ-હશમ,
સબ અપને હૈ

જ્યાં સુધી આ હાથ સાબૂત છે, જ્યાં સુધી
શરીરમાં રક્ત વહે છે,
ત્યાં સુધી સવારો, આ સાંજો,
આ સિતારાઓ,
આ મેજ, આ પેન, આ નગરાં,
આ બેનરો, આ ભવ્યતા, આ યશ,
આ કીર્તિ... આ બધું આપણું છે.

લેખક પદ્મશ્રી પુરસ્કાર વિજેતા છે અને ભારતીય સામાજિક અને મહિલા અધિકાર એક્ટિવિસ્ટ, શિક્ષણવિદ, લેખક અને ભારતના આયોજન પંચના ભૂતપૂર્વ સભ્ય છે.
E-mail:
hameed.syeda@gmail.com

યોજના વાંચો, યોજના વંચાવો, યોજના વસાવો

કૌશલ્ય મારફતે પરિપૂર્ણ કારીગરી

ગૌરવ કપૂર

ભારતીય કાપડ બજાર દેશના વિદેશી હૂંડિયામણમાં નિકાસ દ્વારા થતી આવકમાં ૨૭% હિસ્સો ધરાવે છે અને સકળ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GDP)માં ૨% હિસ્સો ધરાવે છે. ઉપરાંત દેશની કુલ નિકાસમાં ૧૩% હિસ્સો ધરાવે છે. હસ્તવણાટ કાપડ ઉત્પાદન દેશના કુલ કાપડ ઉત્પાદનમાં પાંચમા ભાગનું યોગદાન આપે છે અને કુલ કાપડની નિકાસમાં તેનો હિસ્સો US$ ૩૫.૩૪ મિલિયન છે. ભારતમાં આ ક્ષેત્રનો વિકાસ સામાજિક અને આર્થિક મહત્ત્વ ધરાવે છે. ટેક્નોલોજીનું અપગ્રેડેશન, માળખાગત સુવિધાઓનો વિકાસ, નિકાસને પ્રોત્સાહન વગેરે જેવા વિવિધ પ્રયાસો આ દિશામાં હાથ ધરવામાં આવ્યા છે.

ભારતનું ગૌરવ ભારતના હસ્તકળા અને કાપડના ખજાનામાં આવેલું છે. ભારતની વણાટ પરંપરા અને હસ્તકળા પ્રાચીનકાળથી ચાલતાં આવે છે અને તેણે દેશમાં સંખ્યાબંધ અનન્ય પેટા-સંસ્કૃતિઓ રજૂ કરી છે.

સમગ્ર દુનિયામાં કાપડ અને વસ્ત્રોના ઉત્પાદનમાં ભારત બીજા ક્રમે છે અને હસ્તકળાની ચીજોની નિકાસમાં ટોચના ત્રણ દેશોમાં સ્થાન ધરાવે છે. કપાસ, ઊન, રેશમ અને શણ જેવા કાચામાલની પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધતા અને શ્રેષ્ઠ કૌશલ્ય ધરાવતા વણાટ કારીગરોના કારણે વૈશ્વિક કાપડબજારમાં ભારતે અગ્રણી સ્રોતના હબ તરીકે ઓળખ મેળવી છે. ભારતીય વણાટ કારીગરો અને હસ્ત કારીગરોને જાળવી રાખવા એ વર્તમાન સમયની જરૂરિયાત છે, કારણ કે આપણા અત્યંત પ્રાચીન વારસાની દુનિયા નોંધ લઈ રહી છે અને આ કારીગરો તેમજ કસબીઓને તેમની મહેનત અને આવડતનું વળતર મળવાનો સમય હવે આવી ગયો છે.

ભારતીય કાપડ અને હસ્તકળા ઉદ્યોગ ભારતના અર્થતંત્રમાં ખૂબ જ મહત્ત્વનો હિસ્સો ધરાવે છે, કારણ કે કૃષિ પછી આ ક્ષેત્ર ભારતમાં સૌથી મોટી સંખ્યામાં રોજગારી ઉત્પાદન કરતાં ક્ષેત્રોમાંથી એક છે. આ ક્ષેત્રમાં ૭ મિલિયન જેટલા લોકો કામ કરી રહ્યા છે. આ ક્ષેત્રમાં સંકળાયેલા લોકોને યોગ્ય તકનિકથી અવગત કરાવવાની જરૂર છે, જેથી વિવિધ ક્ષેત્રોની જરૂરિયાતો સંતોષી શકાય. બીજી તરફ કાપડ અને હસ્તકળા કંપનીઓએ નાવીન્યતા સાથે કદમ-તાલ મિલાવવા માટે કૌશલ્ય ધરાવતા પૂરતા માણસો રાખવા જોઈએ.

વિવિધ કાર્યોની ભૂમિકાઓ જેમ કે ઓટોલૂમ વણાટ કારીગર, પાવરલૂમ ઓપરેટર, શટલલેસલૂમ વણાટ કારીગર – પ્રોજેક્ટાઈલ, બીમ કેરિયર અને લોડર, ફિટર, ઓટોલૂમ વિવિંગ મશીન વગેરેમાં કૌશલ્યની તકોથી ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન મળશે. આ ક્ષેત્ર મહિલા સશક્તીકરણમાં ઉન્નતી લાવવા માટે પણ એક ઉપયોગ સાધન પુરવાર થઈ શકે છે, કારણ કે આ ક્ષેત્રમાં મોટા ભાગે મહિલા કારીગરોની સંખ્યા જોવા મળે છે. લક્ષિત ટેક્નોલોજી અપગ્રેડેશન, માળખાગત સુવિધાઓના વિકાસ-નિકાસને પ્રોત્સાહન વગેરે દિશામાં સંખ્યાબંધ વિવિધ પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે.

કાપડ ઉદ્યોગની અત્યંત જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે અને તેમાં મોખરે રહેવા માટે ૭૨ ક્વોલિફિકેશન પેક્સ (QP)નો વિકાસ કરવામાં સફળ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યા હતા, જેમાંથી ૭૧ને રાષ્ટ્રીય

કૌશલ્ય લાયકાત સમિતિ (NSQC) દ્વારા મંજૂરી આપી દેવાઈ છે. આ ૭૧ QP કાપડ ઉદ્યોગમાં માનવબળની જરૂરિયાતની ૮૦% જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે અને જેમાંથી મોટા ભાગના લોકો ટેક્સટાઈલ મિલ ક્ષેત્રમાં સંકળાયેલા છે.

ટેક્સટાઇલ સેક્ટર સ્કિલ કાઉન્સિલ (TSSC) હવે ઊન, રેશમ, શણ, ટેકનિકલ ટેક્સટાઈલ અને ક્વોલિટી કંટ્રોલ જેવાં મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રોમાં ઓછી સંખ્યામાં કારીગરો હોય તેના માટે માપદંડ તૈયાર કરી રહ્યું છે.

ભારતમાં ભાગ્યે જ કોઈ હિસ્સો એવો હશે, જે પોતાની હસ્તવણાટની ચીજો અને હસ્તકળાની વિશેષતા માટે ના ઓળખાતો હોય.

આ ખૂબ જ વ્યાપક અને પ્રતિભાપૂર્ણ ઉદ્યોગ છે. આસામનું રેશમ હોય કે પછી બંગાળનું સુતરાઉ કાપડ હોય, કાશ્મીરનું પશ્મિના હોય કે પછી દક્ષિણ ભારતનું કાંજીવરમ, દરેકની એક અલગ ગાથા છે અને બજારમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. ટેક્નોલોજી ભલે ગમે તેટલી આગળ વધી જાય, લોકોના હાથમાં રહેલા કૌશલ્યની વાત જ કંઈક જુદી છે. પેઢી દર પેઢીમાં સંખ્યાબંધ પરંપરાઓ વીતી ગઈ, જેને

કૌશલ્ય ધરાવતા હાથના જાદુથી ઓછું આંકી શકાય નહી.

ભારતીય કાપડ ઉદ્યોગે કુદરતીથી માંડીને માનવ-નિર્મિત રેસાથી અને કાપડથી માંડીને ઘરનાં ફર્નિશિંગ્સ (ગૃહ સજાવટ) સુધી દરેક બાબતે સંપૂર્ણ મૂલ્યસાંકળને મજબૂત બનાવી છે. આ ક્ષેત્ર તેની નિકાસના કારણે દેશના વિદેશી હૂંડિયામણમાં ૨૭% હિસ્સો ધરાવે છે અને સકળ સ્થાનિક ઉત્પાદન (GDP)માં ૨% હિસ્સો ધરાવે છે તેમજ દેશની નિકાસમાં ૧૩% હિસ્સો ધરાવે છે.

ભારતમાંથી થતી હસ્ત બનાવટની ચીજોની નિકાસમાં એપ્રિલથી નવેમ્બર-૨૦૧૮ દરમિયાન વાર્ષિક ધોરણે ૧.૬૫ ટકાના દરે વધારો થઈને US$ ૨.૪૨ બિલિયન સુધી નિકાસ પહોંચી છે. આમ, આ ઉદ્યોગનું આધુનિકીકરણ, વૃદ્ધિ અને સર્વાંગી વિકાસ તેમજ કૌશલ્યથી ભારતના અર્થતંત્રમાં વૃદ્ધિને સીધો વેગ મળ્યો છે.

કાપડ અને હસ્તકળા ઉદ્યોગ તાજેતરનાં કેટલાંક વર્ષ સુધી મોટા ભાગે પરંપરાગત પ્રક્રિયા પર નિર્ભર રહ્યો છે, જેમાં ખૂબ શ્રમ કરવો પડે છે અને આ પ્રક્રિયા ઘણી લાંબી તેમજ જટિલ છે. ઈન્ડસ્ટ્રી ૪.૦ - જેમાં ડિજિટલાઈઝેશન, વર્લ્ડ વાઈડ વેબ, માસ કસ્ટમાઈઝેશન અને પ્રક્રિયાઓને યોગ્ય પ્રારૂપ આપવા માટેનાં પગલાંનો સમાવેશ થાય છે - તેના આગમનથી આ ઉદ્યોગ પણ નવી ઊંચાઈઓ સર કરવાની દિશામાં આગળ આવ્યો છે અને ગતિ પકડી છે. તેની સાથે-સાથે ગુણવત્તાપૂર્ણ અને કૌશલ્ય ધરાવતા લોકોની માગમાં પણ વધારો થયો છે.

હસ્તવણાટ પરિવારોની કુલ સંખ્યામાંથી લગભગ ૮૭ ટકા ગ્રામીણ

ભારતમાંથી છે અને માત્ર ૧૩ ટકા શહેરી વિસ્તારોમાંથી છે. હસ્તવણાટ ઉદ્યોગ મહિલા સશક્તીકરણમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, કારણ કે આ ક્ષેત્રમાં ખૂબ મોટી સંખ્યામાં મહિલાઓએ રોજગારી મેળવી છે. હસ્તવણાટ કાપડ ઉત્પાદન ભારતના કુલ કાપડ ઉત્પાદનમાં અંદાજે એક પંચમાંશ હિસ્સા જેટલું યોગદાન આપે છે અને કુલ કાપડની નિકાસમાં US$ ૩૫.૩૪ મિલિયનનું યોગદાન છે.

કસબીઓ અને કલાકારો ટકાઉક્ષમતા પર કોઈ પણ નકારાત્મક અસર વગર અમર્યાદિત સંખ્યામાં ઉત્પાદનો તૈયાર કરી શકે છે. ભારત કાપડ, ગૃહ સજાવટ અને તકનીકી કાપડ જેવાં તૈયાર ઉત્પાદનોમાં વધુ ઊંચો વૃદ્ધિદર હાંસલ કરી શકે છે. આનાથી દેશમાં રોજગારી ઉત્પાદન મહત્તમ થઈ શકશે અને મૂલ્ય સર્જન પણ થશે.

ભારતમાં આ ક્ષેત્રનો વિકાસ નવી રોજગારીના સર્જન, મહિલા સશક્તીકરણ અને ગરીબી નાબૂદી દ્વારા માત્ર સામાજિક સંદર્ભે જ મહત્ત્વ નથી ધરાવતો, પરંતુ રાષ્ટ્રીય આવક, નિકાસ અને ઉદ્યમશીલતાના સંદર્ભમાં વિકાસના ચાલક તરીકે પણ મહત્ત્વ ધરાવે છે. ટેક્સટાઇટલ ચેઇનમાં કેટલાક વિભાગો ઓછી મૂડી આધારિત છે અને તેનો પ્રારંભ કરવામાં ઓછો સમય લાગે છે.

ટેક્સટાઇલ અને હસ્તકળા ક્ષેત્ર અને તેની સાથે સંકળાયેલાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં રોજગારીની તકો ઉન્નત કરવાથી આ ક્ષેત્ર વધુ સમૃદ્ધ થશે. વધુમાં આ ક્ષેત્રો કારીગરી બાબતે કળા અને કૌશલ્યનું પ્રદર્શન કરવા માટે અને આપણી સંસ્કૃતિને સ્થાનિક સ્તરે ઉપલબ્ધ હસ્તકળા તેમજ ટેક્સટાઇલની ચીજો દ્વારા પ્રોત્સાહિત કરવા માટેના સ્રોત છે. ભારતની બેતૃતીયાંશ ટેક્સટાઇલ નિકાસ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને યુરોપમાં થાય છે, તે ઉપરાંત ચીન, યુએઈ, વિયેતનામ, શ્રીલંકા, સાઉદી અરબ, કોરિયા ગણતંત્ર, બાંગ્લાદેશ, તુર્કી, પાકિસ્તાન અને બ્રાઝિલ આ ચીજોની નિકાસ માટેનાં મોટાં બજારો પૈકી છે.

ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને હાથ ધરવામાં આવેલા પ્રયાસોથી ભારતમાં આનો વૈશ્વિક વ્યવસાય આકર્ષાય તેવી આશા નકારી શકાય નહીં. આગામી વર્ષોમાં ભારત તેની વારસાગત શક્તિ અને માઇક્રોઈકોનોમિક ચાલકોના લાભ લઈને આ ક્ષેત્રે પોતાનું વર્ચસ્વ વધુ મજબૂત કરવાની દિશામાં આગળ વધશે તેવું દેખાઈ રહ્યું છે.

લેખક રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય વિકાસ નિગમમાં એડવોકેસી અને કમ્યુનિકેશનના સિનિયર વડા છે.
E-mail: gaurav.kapoor@nsdcindia.org

અર્થતંત્રમાં હસ્તકળાઓ અને કાપડ ક્ષેત્રની ભૂમિકા

શિશીર સિંહા

કાપડ ઉદ્યોગનો સમાવેશ ભારતના સૌથી જૂના ઉદ્યોગોમાં થાય છે. આ ક્ષેત્ર સાથે સાંસ્કૃતિક વારસો અને ભારતની પરંપરાઓ વણાયેલી છે. કાપડ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ માત્ર સ્થાનિક બજાર ઉપર જ નહી, પરંતુ સમાન પ્રકારે નિકાસ બજાર ઉપર પણ આધાર રાખે છે. નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮ દરમિયાન કાપડની નિકાસ ૩૯.૨ અબજ યુએસ ડોલર જેટલી થઈ હતી. હાલમાં આ ક્ષેત્ર અંદાજે ૧૫૦ અબજ યુએસ ડોલરનું ગણવામાં આવે છે. ભારતનો કાપડ અને વસ્ત્ર ઉદ્યોગ ચીન પછીનો બીજા નંબરના સૌથી મોટા નિકાસકાર બનવાના માર્ગે છે.

આંધ્ર પ્રદેશમાં તિરુપતિ અને ઓડિશામાં રઘુરાજપુર બંને વચ્ચે ૧૧૦૦ કિ.મી.નું અંતર છે, પરંતુ એક એવું પાસું છે કે જે બંનેને સાથે સાંકળે છે. આ પાસું છે તેમનું 'કાપડ' ને 'પ્રવાસન' સાથે જોડવાનું કદમ. આ બંને એવાં કેન્દ્રો છે કે જે કાપડ અને હસ્તકળાને એક નવી દિશા આપવા માટેના પ્રોજેક્ટ તરીકે પસંદ કરાયા છે.

તિરુપતિને કોઈ પરિચયની જરૂર નથી, પરંતુ રઘુરાજપુરને છે. કારીગરી ધરાવતું આ ગામ ઓડિશામાં મંદિરોની નગરી પુરી ખાતે આવેલું છે. તે તેના પટ્ટ ચિત્રો, પામ લીફ આર્ટ, પથ્થર ઉપર પરંપરાગત નકશીકામ માટે જાણીતું છે અને કાગળના માવામાંથી મૂર્તિઓ બનાવવામાં નિપુણતા ધરાવે છે. આ ગામે વર્ષોજૂના પરંપરાગત કસબને જીવતો રાખ્યો છે. આ ગામ ભુવનેશ્વર-પુરી નેશનલ હાઈવે સાથે જોડાયેલું છે. આ ગામમાં માત્ર ૪૦૦ પરિવાર વસે છે અને કદાચ ભારતનું એક માત્ર એવું ગામ છે કે જ્યાં દરેક પરિવાર હસ્તકળાની ચીજો બનાવે છે.

આ ગામમાં ક્રાફ્ટ લાઈબ્રેરી, ઈન્ટરપ્રિટેશન (અર્થઘટન) સેન્ટર, અર્ધ ગોળાકાર થિયેટર (એમ્ફિથિયેટર) અને ગેસ્ટ હાઉસ છે. આ ગામમાં ભારતના લોકો જ નહીં, વિદેશીઓ પણ મહેમાનગતિ માણવાનું પસંદ કરે છે અને વધુ કમાણી કરે છે. આ ગામને પ્રવાસન પ્રવૃત્તિએ એક નવી ઓળખ આપી છે. ઉત્તમ બાબત એ છે કે આ ઓળખના કારણે આસપાસનાં ગામોને પણ ફાયદો થયો છે.

આ પહેલના કારણે કાપડ ઉદ્યોગના પરંપરાગત ક્ષેત્રનો ઉત્કર્ષ થયો છે. આ ક્ષેત્ર પણ વધુ આર્થિક વિકાસમાં પ્રદાન કરી રહ્યું છે. કાપડ ક્ષેત્ર એ ભારતના અતિપુરાણા ઉદ્યોગોમાંનું એક છે. હાલમાં આ ક્ષેત્ર અંદાજે ૧૫૦ અબજ યુએસ ડોલરનું ગણવામાં આવે છે. તે ટૂંક સમયમાં ૨૫૦ યુએસ ડોલર સુધી પહોંચી જશે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. મૂલ્યની દૃષ્ટિએ વાત કરીએ તો અહીં જે ઉત્પાદન થાય છે તે ઉદ્યોગમાં ૭%નું તથા નિકાસની કમાણીમાં ૧૫%નું પ્રદાન કરે છે અને વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮માં જીડીપી (એકંદર ઘરગથ્થુ ઉત્પાદન)માં પણ તેનું ૨%નું પ્રદાન છે. વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮માં કાપડની એકંદર નિકાસ ૩૯.૨ અબજ યુએસ ડોલર જેટલી થઈ હતી.

નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯ના પ્રથમ ૭ મહિના દરમિયાન કાપડ અને વસ્ત્રોની નિકાસ ૨૨.૯ અબજ યુએસ ડોલર જેટલી થઈ હતી. નાણાકીય વર્ષના અંતે આ

આંકડો મોટી હરણફાળ નોંધાવશે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. આ ઉદ્યોગ હવે ચીન પછી વિશ્વનો સૌથી મોટો નિકાસકાર બનવાના માર્ગે છે. આ ક્ષેત્ર સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસા અને ભારતીય પરંપરાઓ સાથે જોડાયેલું છે. એ હકીકત છે કે કાપડ અને વસ્ત્રોની ૪૫ % નિકાસ વિકસિત દેશોમાં થાય છે અને તે કારણે ભારતીય કાપડ ઉદ્યોગને એક અનોખી બ્રાન્ડ તરીકેનું ઉદાહરણ પૂરું પાડી રહ્યું છે.

કાપડ અને હસ્તકળા એ રોજગારીના મહત્ત્વના સ્રોત છે. ઉદ્યોગોના સર્વેક્ષણના ઉપલબ્ધ વાર્ષિક આંકડા અનુસાર સંગઠિત કાપડ ક્ષેત્ર અને પહેરવાનાં વસ્ત્રોના ક્ષેત્રે રોજગારી મેળવનાર લોકોની સંખ્યા વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬માં આશરે ૨૬,૪૮,૨૩૮ હતી અને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં તે ૨૬,૯૪,૨૮૦ જેટલી થઈ હતી. આ ઉપરાંત હેન્ડલૂમ ક્ષેત્ર ૪૩ લાખ જેટલા વણકર અને તેની સાથે જોડાયેલા કામદારોને સીધી અને આડકતરી રોજી પૂરી પાડે છે. આ ઉપરાંત ૬૮.૮૬ લાખ જેટલા હસ્તકળા સાથે જોડાયેલા કારીગરો છે. હાથસાળ અને હસ્તકળા ક્ષેત્રને એકત્રપણે ગણીએ તો સંગઠિત અને બિન-સંગઠિત ક્ષેત્રમાં અંદાજે ૧૧.૧૧ લાખ લોકોને રોજગારી મળે છે.

હસ્તકળા ક્ષેત્રઃ

આ ક્ષેત્ર મુખ્યત્વે અસંગઠિત અને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં વહેંચાયેલું ક્ષેત્ર છે, જેમાં દેશભરમાં અંદાજે ૭૦ લાખ જેટલા કસબીઓ વિવિધ પ્રકારની ૩૨ જેટલી કસબ કેટેગરીમાં કામ કરે છે. ભારતની હસ્તકળાઓને સંગઠિત બનાવવા તથા તેને સ્ટાન્ડર્ડ સ્વરૂપ આપવા માટે અંદાજે ૨૨.૮૫ લાખ કસબીઓને 'પહેચાન' યોજના હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે. ૩૫ કસબ (ક્રાફ્ટ) એવા છે કે જે વિસરાઈ જવાનું જોખમ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત ૯૨ કસબની જોગ્રોફિકલ ઈન્ડિકેશન (જીઆઈ) એક્ટ હેઠળ નોંધણી કરવામાં આવી છે.

કાર્પેટના સ્ટાન્ડર્ડાઈઝેશન માટે 'કાર્પેટ રેટિંગ સ્કીમ' ઘડી કાઢવામાં આવી છે, પરંતુ હસ્તકળાની ચીજો મુખ્યત્વે હાથથી બનાવવામાં આવે છે. હસ્તકળાની ચીજોનું સૌંદર્ય કલાકારોના હાથમાં પડેલું છે. એક જ કારીગર દ્વારા સમાન પ્રકારના કાચામાલ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી હોય તો પણ હસ્તકળાનું એક ઉત્પાદન બીજા ઉત્પાદન કરતાં નોખું તરી આવે છે.

હાથથી બનાવેલી ચીજોની અધિકૃતતા પ્રસ્થાપિત કરવા માટે હેન્ડિક્રાફ્ટ માર્કની યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે. હસ્તકળાના કસબીઓને બજાર સુધી પહોંચવાની સીધી વ્યવસ્થા માટે માર્કેટિંગ પોર્ટલ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે, જે દૂર-દૂરના વિસ્તારોમાં વસતા આદિવાસી કસબીઓ સહિત હસ્તકળાના સાચા કસબીઓને બજાર સુધી પહોંચવાની સગવડ પૂરી પાડે છે. 'પહેચાન' યોજના હેઠળ નોંધવામાં આવેલ હસ્તકળાનો કોઈ પણ કસબી આ પોર્ટલનો તેનાં ઉત્પાદનોના માર્કેટિંગ માટે ઉપયોગ કરી શકે છે. અત્યાર સુધીમાં આ પોર્ટલમાં ૩૦૨ જેટલા કસબીઓની નોંધણી કરવામાં આવી છે.

કાપડઃ

રૂએ કાપડ ઉદ્યોગ અને હસ્તકળા ક્ષેત્રનું મહત્ત્વનું ઘટક છે. રૂ ઉગાડતા ખેડૂતોનાં હિતોના રક્ષણ માટે વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯માં લઘુતમ ટેકાના ભાવમાં મધ્યમ તારના અને લંબ તારી રૂના ભાવમાં અનુક્રમે ૨૮%નો અને ૨૬%નો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત લઘુતમ ટેકાના ભાવનો લાભ ખેડૂતોને મળી રહે તે માટે રૂની ખેતી કરતા ખેડૂતોના મોટા હિસ્સાને પોષણયુક્ત ભાવ આપવામાં આવી રહ્યા છે.

કોટન કોર્પોરેશન ઈન્ડિયા (સીસીઆઈ) નામની એક મધ્યસ્થ એજન્સી છે. આ ઉપરાંત કપાસિયાના ભાવ લઘુતમ ટેકાના ભાવને સ્પર્શે તો આ એજન્સી કપાસના ખેડૂતોએ વિવિધ ખેત ઉત્પાદન બજાર કમિટીઓ (એપીએમસી) માર્કેટયાર્ડમાં લઘુતમ ટેકાના દરથી ઓફર કરેલો કપાસનો સમગ્ર જથ્થો ફેર એવરેજ ક્વોલિટી (એએક્યૂ ગ્રેડ) ખરીદી લે છે.

કોટન એસોસિયેશન ઓફ ઈન્ડિયાના જણાવ્યા મુજબ આ ઋતુમાં એટલે કે ૧ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૮થી ૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૯ સુધીની કપાસની સિઝનમાં રૂની નિકાસ ૫૦% જેટલી ઘટે તેવી સંભાવના છે. ગયા વર્ષે સપ્ટેમ્બર માસ સુધીમાં નોંધાયેલી રૂની ૬૯ લાખ ગાંસડી સામે આ વર્ષે ઓછા પાકના કારણે ઓછી નોંધણી થશે. ગુજરાત, કર્ણાટક, તેલંગણા અને મહારાષ્ટ્ર જેવા કપાસની ખેતી કરતાં રાજયમાં વરસાદના અભાવના કારણે કપાસનો પાક ૯ વર્ષનો સૌથી ઓછો

રહેવાની સંભાવના છે. અગાઉ વર્ષ ૨૦૦૯માં ૩૦૫ લાખ ગાંસડી જેટલું ઓછું ઉત્પાદન નોંધાયું હતું.

પડકારોઃ

કાપડ ઉદ્યોગનો વિકાસ માત્ર સ્થાનિક બજાર ઉપર જ આધાર રાખતો નથી, પરંતુ નિકાસ ઉપર પણ એટલો જ આધાર રાખે છે. છેલ્લાં ૪ વર્ષમાં કાપડ અને વસ્ત્રોની નિકાસ અંદાજે ૩૯ થી ૪૦ અબજ યુએસ ડોલર જેટલી થઈ છે. વેપારી ક્ષેત્રમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા આંકડા અનુસાર એપ્રિલથી ડિસેમ્બર-૨૦૧૮ સુધીમાં ૨૬.૬૩ અબજ યુએસ ડોલર જેટલી કિંમતની નિકાસ થઈ હોવાની ગણતરી છે, જે અગાઉના સમાનગાળા કરતાં, ૨.૫ %ની વૃદ્ધિ દર્શાવે છે. આમ છતાં આ નિકાસક્ષમતા કરતાં ઘણી નીચી છે અને તે માટેનાં ઘણાં કારણો છે.

ભારતમાં હાલમાં માઈક્રો, લઘુ અને મધ્યમ કદ (એમએસએમઈ)ના એકમોમાં વહેંચાયેલા કાપડ ઉદ્યોગનો ઉત્પાદનખર્ચ ઊંચો રહે છે. ભારતે જે મહત્ત્વના પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે તેમાં બાંગ્લાદેશ, શ્રીલંકા, તુર્કી અને પાકિસ્તાન કે જ્યાં શૂન્ય ડ્યૂટી લાગે છે તેવાં રાજ્યની તુલનામાં યુરોપિયન યુનિયન જેવા મહત્ત્વનાં વપરાશી બજારમાં ૯.૬% જેટલો જકાતનો ગેરલાભ થાય છે. આ પડકારોને પહોંચી વળવા માટે તૈયાર વસ્ત્રો અને મેઈડ-અપ્સ (made-ups) ક્ષેત્રો માટે એક પેકેજ જાહેર થયેલું છે, જે રાજ્ય સરકારના વેરાઓ (RoSL)નું રિબેટ આપે છે.

આ ઉપરાંત કામદાર કાયદામાં સુધારા અને આવકવેરા ધારાની કલમ-૮૦JJAAમાં રાહત આપવામાં આવી છે.

આ ઉપરાંત ફાઈબર, યાર્ન અને ફેબ્રિકની ટેક્સટાઈલ વેલ્યૂ ચેઈનને મજબૂત કરીને સ્પર્ધાત્મક બનાવવામાં આવી છે. નિકાસકારોને પણ સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ટેક્સટાઈલ સેક્ટરને પ્રિ અને પોસ્ટ શિપમેન્ટ ક્રેડિટનો ઈન્ટરેસ્ટ ઈક્વીલાઈઝેશન રેટ (વ્યાજ સમાનતા દર) ૩%થી વધારીને ૫ % કરવામાં આવ્યો છે.

કાપડ ઉદ્યોગનું ભાવિઃ

કાપડ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે અનેક પડકારો રહેલા છે, છતાં આ ક્ષેત્રનું ભાવિ ઊજળું જણાય છે. નિકાસની માગ વધવાની સંભાવના છે અને સાથે-સાથે સ્થાનિક ક્ષેત્ર પણ વિસ્તરી રહ્યું છે. આવકો વધી રહી છે અને તેની સાથે બ્રાન્ડેડ અને ઉચ્ચ સ્તરની પ્રોડક્ટ ખરીદવાની ક્ષમતા પણ વધી રહી છે. સાથે-સાથે વિશ્વની ઘણી મોટી કંપનીઓ ભારતમાં તેમની દુકાનો માંડી રહી છે. આના કારણે સ્થાનિક સ્તરે ઉત્પાદનો મેળવવાની ક્ષમતા વધી રહી છે તે પણ વધુ એક સારા સમાચાર છે. આમ છતાં ઘણા પડકારો પડેલા છે અને આ પડકારોમાં અત્યંત મહત્ત્વનો પડકાર નિકાસની સ્પર્ધાત્મકતાનો છે.

કોઠો ૧: જીડીપીમાં કાપડ ક્ષેત્રનો હિસ્સો:

વર્ષ	એકંદર મૂલ્યવૃદ્ધિ (GVA)માં કાપડ અને કુલ ઉત્પાદનનો જીડીપીની તુલનામાં હિસ્સો (%વારીમાં)		એકંદર મૂલ્યવૃદ્ધિ (GVA)માં કુલ ઉત્પાદનમાં કાપડ ઉદ્યોગનો હિસ્સો (%વારીમાં)
	કાપડ	ઉત્પાદન	
૨૦૧૩-૧૪	૨.૧૬	૧૮.૦૮	૧૧.૯૨
૨૦૧૪-૧૫	૨.૩૩	૧૭.૧૪	૧૩.૬
૨૦૧૫-૧૬	૨.૨૨	૧૭.૮૪	૧૨.૪૩
૨૦૧૬-૧૭	૨.૩૬	૧૮.૨૧	૧૨.૬૫

સ્રોત : નેશનલ એકાઉન્ટ સ્ટેટિસ્ટિક્સ, ૨૦૧૫, ૨૦૧૬, ૨૦૧૭ અને ૨૦૧૮.

કોઠો ૨: રોજગારી:

વર્ષ	રોજગાર મેળવનારની કુલ સંખ્યા		મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રમાં કુલ રોજગારી સામે કાપડ ક્ષેત્રની ટકાવારી
	કાપડ અને તૈયાર વસ્ત્રોનું ક્ષેત્ર	ઉત્પાદન	
૨૦૧૩-૧૪	૨૪,૭૪,૯૦૩	૧,૩૫,૩૮,૧૧૪	૧૮.૨૮
૨૦૧૪-૧૫	૨૫,૨૬,૬૧૦	૧,૩૮,૮૧,૩૮૬	૧૮.૨૦
૨૦૧૫-૧૬	૨૬,૪૮,૨૩૮	૧,૪૨,૯૯,૭૧૦	૧૮.૫૨
૨૦૧૬-૧૭	૨૬,૯૪,૨૮૦	૧,૪૯,૦૯,૦૫૨	૧૮.૦૭

સ્રોત: ઉદ્યોગોનું વાર્ષિક સર્વેક્ષણ

કોઠો ૩: હસ્તકળા સહિત કાપડ અને વસ્ત્રોની નિકાસ (અબજ યુએસ ડોલરમાં):

વર્ષ	કાપડ	વસ્ત્રો	કુલ
૨૦૦૯-૧૦	૧૩,૮૧૨	૧૦,૭૨૨	૨૪,૫૩૩
૨૦૧૦-૧૧	૧૮,૫૫૯	૧૧,૬૨૭	૩૦,૧૮૬
૨૦૧૧-૧૨	૨૨,૩૫૩	૧૩,૭૩૧	૩૬,૦૮૪
૨૦૧૨-૧૩	૨૨,૨૭૫	૧૨,૯૪૯	૩૫,૨૨૪
૨૦૧૩-૧૪	૨૪,૯૧૪	૧૪,૯૯૦	૩૯,૯૦૪
૨૦૧૪-૧૫	૨૩,૨૮૫	૧૬,૮૩૩	૪૦,૧૧૯
૨૦૧૫-૧૬	૨૨,૩૨૨	૧૬,૯૬૬	૩૯,૨૮૮
૨૦૧૬-૧૭	૨૧,૬૪૩	૧૭,૩૬૮	૩૯,૦૧૧
૨૦૧૭-૧૮	૨૨,૫૧૬	૧૬,૭૦૫	૩૯,૨૨૧

સ્રોત: ડિરેક્ટોરેટ જનરલ ઓફ કોમર્શિયલ ઈન્ટેલિજન્સ એન્ડ સ્ટેટિસ્ટિક્સ.

લેખક આર્થિક બાબતોના પત્રકાર છે. E-mail: hblshishir@gmail.com

સાત સમંદર પાર

રણજીત મહેતા

દુનિયામાં ભારત કપાસનો સૌથી મોટો ઉત્પાદક અને બીજો સૌથી મોટો નિકાસકાર દેશ છે. વિશ્વમાં ભારત હસ્તકળાના ઉત્પાદનમાં મોટા ઉત્પાદક અને સપ્લાયર્સ દેશોમાં પણ સામેલ છે. દેશના આર્થિક વિકાસમાં હસ્તકળા સહિત લઘુ કક્ષાના ઉદ્યોગો મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતીય હસ્તકળા ઉદ્યોગ રોજગારીનું મોટા પાયે સર્જન કરતું ક્ષેત્ર છે, જે ૬ મિલિયનથી વધારે પાર્ટટાઇમ અને ફૂલટાઇમ રોજગારી પૂરી પાડે છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં ભારતીય હસ્તકળાનાં ઉત્પાદન માટે વિશાળ માગ છે. ભારતીય ટેક્સટાઇલ્સ અને એપરલ્સની આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાત્મકતા વધારવા માટે ઉદ્યોગને નવીનતા અને મૂલ્ય સંવર્ધન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે.

ભારત સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને પરંપરાઓ ધરાવતો દેશ છે. ભારત દુનિયામાં હસ્તકળાઓના ઉત્પાદનમાં મુખ્ય ઉત્પાદક અને સપ્લાયર્સ દેશોમાંનો એક દેશ છે. પોતાનાં સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક મૂલ્યોના કારણે હસ્તકળાઓનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. દેશના આર્થિક વિકાસમાં હસ્તકળાઓ સહિત લઘુ કક્ષાના ઉદ્યોગો મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

હસ્તકળાને એવાં ઉત્પાદન તરીકે પરિભાષિત કરી શકાશે, જેનું ઉત્પાદન સંપૂર્ણપણે હાથ દ્વારા થયું હોય છે અથવા સાધનોની મદદથી થયું હોય છે. ભારતનો હસ્તકળા ઉદ્યોગ ભારતની સદીઓ જૂની સભ્યતાનાં મહત્ત્વપૂર્ણ પાસાંઓનું પ્રતિબિંબ છે. આપણા દેશમાં દરેક રાજ્ય, દરેક પ્રદેશ અને વિસ્તારમાં અલગ-અલગ હસ્તકળા જોવા મળી શકે છે એટલે જ ‘વિવિધતામાં એકતા’ શબ્દસમૂહનો ઉપયોગ આપણા દેશ માટે થાય છે. દરેક રાજ્ય હસ્તકળાનાં વિશિષ્ટ ઉત્પાદન ધરાવે છે, જે ભારતીય હસ્તકળા ઉદ્યોગનાં વિવિધ પાસાંઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

આ સંપૂર્ણ ઉદ્યોગ વિકેન્દ્રિત થયેલો છે, જે આ વિશાળ ઉપખંડમાં ફેલાયેલો છે તથા ગ્રામીણ અને શહેરી એમ બંને પ્રકારના વિસ્તારમાં કેન્દ્રિત થયેલો છે. ભારતીય હસ્તકળા ઉદ્યોગ કુટિર ઉદ્યોગની શ્રેણીમાં આવે છે. આ હકીકત હોવા છતાં આ ઊંચી રોજગારી પ્રદાન કરતું ક્ષેત્ર છે, જે ૬ મિલિયન લોકોને પાર્ટટાઇમ રોજગારી પૂરી પાડે છે અને મહિલાઓ અને સમાજના નબળા વર્ગના લોકોને મોટા પ્રમાણમાં આજીવિકા પ્રદાન કરે છે. રોજગારીના સર્જક તરીકે હસ્તકળા ઉદ્યોગ આર્થિક રીતે વ્યવહારિક છે, કારણ કે આ માટે ઓછા મૂડીરોકાણની જરૂર છે. વળી, આ ક્ષેત્ર હસ્તકળાનાં વિવિધ ઉત્પાદનની નિકાસ માટે ઊંચી સંભવિતતા ધરાવે છે એટલે ભારત માટે વિદેશી હૂંડિયામણ મેળવવા માટેનું મહત્ત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર છે.

દુનિયાનાં આશરે ૯૫ % ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનોનું ઉત્પાદન ૧૦૦થી ઓછા લોકો દ્વારા સંચાલિત નાનાં વર્કશોપમાં થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જાપાન વિકસિત દેશ છે પણ ત્યાં ૮૪% લઘુ અને મધ્યમ કક્ષાના ઉદ્યોગો છે. ભારતીય હસ્તકળા ઉદ્યોગ શ્રમ કેન્દ્રિત, કુટિર આધારિત અને વિકેન્દ્રિત છે. આ ક્ષેત્રના મોટા ભાગનાં ઉત્પાદન એકમો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અને નાનાં નગરોમાં સ્થિત છે. ભારતનાં તમામ શહેરો અને વિદેશોમાં એના માટે મોટું બજાર ઊભું થવાની સંભાવના છે.

ભારતીય હસ્તકળા ઉદ્યોગનાં કેટલાંક મહત્ત્વપૂર્ણ કેન્દ્રો નીચે મુજબ છેઃ

ઉત્તરપ્રદેશ :

- મોરાદાબાદ અથવા ‘પિત્તળનગરી’ એટલે પિત્તળનું શહેરઃ પિત્તળની કળાત્મક ચીજવસ્તુઓનું કેન્દ્ર

- **સહરાનપુરઃ** લાકડાની કલાત્મક ચીજવસ્તુઓનું કેન્દ્ર
- **ફિરોઝાબાદઃ** કાચનાં વિશિષ્ટ હસ્તકળા ઉત્પાદનોનું કેન્દ્ર

રાજસ્થાન :

- **જયપુરઃ** વિશિષ્ટ રજાઈઓનું કેન્દ્ર
- **બગરુ અને સંગાનેરઃ** પ્રિન્ટેડ ટેક્સટાઇલનું કેન્દ્ર
- **જોધપુરઃ** વિશિષ્ટ લાકડાં અને ઘડેલાં લોખંડ/ લોઢાના ફર્નિચરનું કેન્દ્ર

- **કચ્છ (ગુજરાત):** ભરતકામ ધરાવતી હસ્તકળાનું કેન્દ્ર
- **નરસાપુર (આંધ્રપ્રદેશ):** દોરીની હસ્તકળાનું કેન્દ્ર

ભારતની કેટલીક હસ્તકળાઓ જ પ્રસિદ્ધ છે અને ભારતીય હસ્તકળાઓની યાદી અનંત છે.

રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં ભારતીય હસ્તકળાનાં ઉત્પાદનોની વિશાળ માગ છે. ગુણવત્તા સાથે માગ અને પુરવઠાને જાળવવા ટેક્નોલોજીના વિસ્તૃત ઉપયોગની અને નવીન કાર્યશૈલી વિકસાવવાની જરૂર પડશે. ભારતમાં હસ્તકળાના ક્ષેત્રને નજરઅંદાજ ન કરી શકાય, કારણ કે આ ક્ષેત્ર મોટી સંખ્યામાં રોજગારીનું સર્જન કરતાં ક્ષેત્રોમાં સામેલ છે. આ ક્ષેત્ર દેશની નિકાસમાં નોંધપાત્ર હિસ્સો ધરાવે છે. હસ્તકળાની નિકાસમાં રાજ્યસ્તરીય અને પ્રદેશસ્તરીય એમ બંને પ્રકારના સમહો નોંધપાત્ર પ્રદાન કરે છે.

આ ઉદ્યોગ ૭૦ લાખથી વધારે પ્રાદેશિક કારીગરો અને ૬૭,૦૦૦ નિકાસકારો/નિકાસગૃહોમાં વહેંચાયેલું છે, જે સ્થાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય એમ બંને બજારમાં પ્રાદેશિક કળા અને કારીગરીને પ્રોત્સાહન આપે છે. એપ્રિલથી નવેમ્બર-૨૦૧૮ સુધીમાં ભારતમાંથી ૨.૪૨ અબજ યુ.એસ. ડોલરના હસ્તકળાનાં ઉત્પાદનોની નિકાસ થઈ હતી. આ સમયગાળા દરમિયાન શાલ અને આર્ટવેર (૭૭.૫૦ ટકા), વૂડવેર (૨૩.૫૭ ટકા) અને આનુષંગિક હસ્તકળાઓ (૧૯.૭૪ ટકા) જેવા વિવિધ સેગ્મેન્ટે નિકાસમાં સકારાત્મક વૃદ્ધિ નોંધાવી હતી. ભારતીય હસ્તકળા ક્ષેત્રના વિવિધ પ્રકારનાં ઉત્પાદનોની નિકાસ વિશ્વના તમામ વિસ્તારમાં થાય છે, જેમાં ટોચના ૧૦ દેશોમાં અમેરિકા, બ્રિટન, યુએઇ (સંયુક્ત આરબ અમીરાત), જર્મની, ફ્રાંસ, લેટિન અમેરિકાના દેશો (LAC), ઇટાલી, નેધરલેન્ડ, કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલિયા સામેલ છે.

ફેશન ઉદ્યોગનો વિકાસ થવાથી ભવિષ્યમાં હસ્તકળા ક્ષેત્રમાં માગ વધશે. રિટેલ, રિયલ એસ્ટેટ જેવાં ક્ષેત્રોનો વિકાસ થવાથી પણ વળી હસ્તકળાનાં ઉત્પાદનો માટે પ્રચુર માગ ઊભી થશે. હસ્તકળાના માર્કેટિંગ અને વેચાણ માટે ઇ-કોમર્સ અને ઇન્ટરનેટ મુખ્ય વિતરણ માધ્યમો બની ગયાં છે. એસોશિયેટેડ ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા (ASSOCHAM)નાં એક અભ્યાસમાં જણાવ્યા મુજબ નાણાકીય વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧ સુધીમાં ભારતીય હસ્તકળાની નિકાસ રૂ. ૨૪,૦૦૦ કરોડના આંકડાને પાર કરી જશે એવી અપેક્ષા છે.

સરકાર અને અન્ય પરિષદ દ્વારા બ્રાન્ડ ઇમેજ ઊભી કરવી, રોડ-શોનું આયોજન કરવું તથા લક્ષિત દેશોમાં ક્રાફ્ટ ઉત્સવોની ઉજવણી કરવી અને આકર્ષક ડિસ્પ્લે અને બેનર્સ મારફતે પોઇન્ટ ઓફ સેલ પબ્લિસિટી જેવી પ્રમોશન પદ્ધતિઓ સાથે નવીન અને આકર્ષક પેકેજિંગ જેવાં માર્કેટિંગ ટુલ્સનો ઉપયોગ વિસ્તૃતપણે કરવાની જરૂર છે. સરકારે ખાનગી ક્ષેત્ર સાથે ભાગીદારીમાં કૌશલ્ય તાલીમ, ઉત્પાદન સ્વીકાર્યતા, રોજગારલક્ષી તાલીમ અને ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસ માટે સ્થાનિક કેન્દ્રો જેવી સહકારલક્ષી સેવાઓ પ્રદાન કરીને સંપૂર્ણ ઉદ્યોગસાહસિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે.

ભારતીય ટેક્સટાઇલ ઉદ્યોગ:

ભારતીય ટેક્સટાઇલ ઉદ્યોગ દુનિયામાં સૌથી મોટા ઉદ્યોગોમાં સામેલ છે, જેની પાસે કાચામાલનો આધાર વિસ્તૃત છે અને તમામ મૂલ્ય સાંકળમાં ઉત્પાદનની વિશાળ ક્ષમતા છે. દુનિયામાં ભારત કપાસનો સૌથી મોટો ઉત્પાદક અને બીજો સૌથી મોટો નિકાસકાર દેશ છે. ભારત કપાસનાં વપરાશમાં પણ અગ્રણી છે. સ્થાનિક ટેક્સટાઇલ અને એપરલ ઉદ્યોગ ભારતના જીડીપીમાં ૨ % પ્રદાન કરે છે તથા ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં ૧૪ % હિસ્સો ધરાવે છે, દેશની વિદેશી હૂંડિયામણની આવકમાં ૨૭ % અને દેશની નિકાસની આવકમાં ૧૩ % પ્રદાન કરે છે.

ભારતમાં ટેક્સટાઇલ અને ગાર્મેન્ટ ઉદ્યોગ ૪૫ મિલિયન લોકોને રોજગારી આપે છે, જે રોજગારીની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ કૃષિ ક્ષેત્ર પછી બીજું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતમાં ટેક્સટાઇલ ક્ષેત્રમાં મહિલા કામદારોનું વર્ચસ્વ છે, જેનું લગભગ ૭૦ % વર્કફોર્સ મહિલાઓ છે. ભારતીય ટેક્સટાઇલ અને એપરેલ ક્ષેત્રમાં, વણાટ, પ્રોસેસિંગ અને ગાર્મેન્ટિંગનાં પેટાક્ષેત્રો ખંડિત છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સફળતા મેળવવા માટે પર્યાપ્ત સ્કેલ ધરાવતાં નથી. મોટા ભાગના ઉત્પાદન એકમોની ક્ષમતા ઓછી છે અને ઉત્પાદન કાર્યદક્ષતા પણ ઓછી છે, જેથી તેમને વૈશ્વિક બજારમાં સ્પર્ધાત્મક બનવાની મુશ્કેલી પડે છે.

ભારત દુનિયામાં કાચા શણ અને શણની ચીજવસ્તુઓનો સૌથી મોટો ઉત્પાદક દેશ છે. ભારત દુનિયામાં રેશમનો પણ બીજો સૌથી મોટો ઉત્પાદક દેશ છે. મિલના ક્ષેત્રમાં પણ દુનિયામાં ભારત બીજો સૌથી મોટો દેશ છે, જ્યાં ૩,૪૦૦ ટેક્સટાઇલ મિલો છે, જેની સ્થાપિત ક્ષમતા સંયુક્તપણે ૫૦ મિલિયન સ્પિન્ડલ અને ૮૪૨,૦૦૦ રોટર્સ (rotors) છે.

ભારતમાંથી ૬.૩ અબજ ડોલરના કપાસની નિકાસ થાય છે, જે ચીન કરતાં આંશિક ઓછી છે. ભારતે વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં ૩૪૫ લાખ ગાંસડીઓ (bale)નું ઉત્પાદન કર્યું હતું. અત્યારે કપાસ ઉદ્યોગ ૫.૮ મિલિયન ખેડૂતોને આજીવિકા પ્રદાન કરે છે અને ૪૦થી ૫૦ મિલિયન લોકો પ્રોસેસિંગ અને ટ્રેડિંગ જેવી અન્ય કામગીરીઓ સાથે સંકળાયેલા છે.

દુનિયામાં રેશમના ઉત્પાદનમાં ભારત બીજો સૌથી મોટો દેશ છે, જે વિશ્વના કુલ રેશમના ઉત્પાદનમાં આશરે ૧૮ % હિસ્સો ધરાવે છે. દેશમાં મલબેરી, એરી, ટસર અને મુગા જેવા વિવિધ પ્રકારના રેશમનું ઉત્પાદન થાય છે. આ શ્રમિકોની વધારે જરૂરિયાત ધરાવતું ક્ષેત્ર છે. ભારતમાં ટેક્સટાઇલ ક્ષેત્રમાં હજારો વર્ષના ગાળામાં મોટા પાયે પરિવર્તન થયું છે. આ ક્ષેત્રને સંબંધ સંસ્કૃતિ સાથે હોવાથી એનું જોડાણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે, જે સેંકડો વર્ષથી ભારતીય સમાજનું ઘડતર કરે છે. ટેક્સટાઇલનો ઇતિહાસ સદીઓ જૂની તવારીખ સુધી લઈ જાય છે, જ્યારે ભારતીય ઉપખંડ કાબુલ, બાલ્કન દેશો અને યુરોપિયન દેશો સાથે વેપાર-વાણિજ્યનો સંબંધ ધરાવતો હતો.

માર્ક્સ એન્ડ સ્પેન્સર, જેસી પેન્ની અને ગેપ જેવી મોટા ભાગની આંતરરાષ્ટ્રીય બ્રાન્ડ તેમનું મોટા ભાગનું ફેબ્રિક ભારતમાંથી ખરીદે છે. ભારતની ટેક્સટાઇલ નિકાસનો ૭૦ % હિસ્સો કોટન યાર્નનો છે. નિકાસ થતા તમામ ગાર્મેન્ટમાં લગભગ ૩૨ % હિસ્સો ગૂંથેલાં વસ્ત્રોનો છે. એક અહેવાલ મુજબ ભારતીય ટેક્સટાઇલ ઉદ્યોગ ૬૧ % આંતરરાષ્ટ્રીય ટેક્સટાઇલ અને ૨૦ ટકાથી વધારે વૈશ્વિક બજારને આવરી લે છે.

ટેક્સટાઇલ માટેની સ્થાનિક માગ એન્ડ-યુઝર સેગ્મેન્ટમાં ઊંચી જળવાઈ રહેવાની શક્યતા છે, જેને નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯ દરમિયાન ખાનગી વપરાશના ખર્ચમાં ઊંચા વધારાનો ટેકો મળ્યો હતો. ઉપરાંત ટેક્સટાઇલ નિકાસ વધવાની શક્યતા છે, કારણ કે એપરલ નિકાસકારોને અમેરિકન ડોલર સામે ભારતીય રૂપિયાના ઘસારામાંથી લાભ મળ્યો છે. ઇન્ડિયા રેટિંગ્સ એન્ડ રિસર્ચના જણાવ્યા મુજબ એપ્રિલથી ઓગસ્ટ-

૨૦૧૮ દરમિયાન એપરલનું નિકાસ કરતા મુખ્ય દેશોનાં ચલણોની સરખામણીમાં અમેરિકન ડોલર સામે ભારતીય રૂપિયાના મૂલ્યમાં ઘટાડો થયો હતો.

રેટિંગ એજન્સીએ નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯ માટે કોટન અને સિન્થેટિક ટેક્સટાઇલ માટે સ્થિર દૃષ્ટિકોણનું રેટિંગ જાળવી રાખ્યું છે. એક અપેક્ષા મુજબ આ ક્ષેત્રની સંપૂર્ણ ધિરાણ પ્રોફાઇલમાં તબક્કાવાર સુધારો થશે. આ પ્રકારની અપેક્ષા એજન્સીએ ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૮માં વ્યક્ત કરી હતી. તેના જણાવ્યા મુજબ ક્ષેત્રની નફાકારકતામાં તબક્કાવાર સુધારો થવાની શક્યતા છે, જેમાં કંપનીઓ કાચામાલની કિંમતોમાં થયેલો વધારો એન્ડયુઝર્સને પાસ કરશે, જોકે માગ અને નફાકારકતામાં વધારો થવાથી સકારાત્મક અસરને કાર્યકારી મૂડીની ઊંચી જરૂરિયાત દ્વારા આંશિક રીતે સરભર કરી શકાશે.

તારણ અને ભવિષ્યઃ

ભારત ટેક્સટાઇલની મૂલ્ય સાંકળના તમામ સેગ્મેન્ટમાં પ્રચુર કાચા માલ અને ઉત્પાદન પ્રક્રિયાનો વિશિષ્ટ લાભ ધરાવે છે. હવે ટેક્સટાઇલ ઉદ્યોગને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનાવવા માટે જૂની ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ બંધ કરીને આધુનિક મશીનરી અપનાવવાનો સમય પાકી ગયો છે.

ઉદ્યોગે ભારતીય ટેક્સટાઇલ્સ અને વસ્ત્રોની આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાત્મકતા વધારવા માટે નવીનતા અને મૂલ્યસંવર્ધન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. નવી ટેકનોલોજીનો સ્વીકાર કરીને જળવિહીન રંગકામને પ્રોત્સાહન આપવા જેવી નવીનતાની પણ જરૂર છે. જો આપણે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે આપણાં ઉત્પાદનો માટે બજારનું વિસ્તરણ કરવા ઇચ્છતા હોય તો આપણે નવીન અને વિશિષ્ટ ઉત્પાદનો રજૂ કરવાં પડશે. ટેક્સટાઇલ ઉદ્યોગની સતત વૃદ્ધિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાત્મકતા અર્થતંત્રને નવી ઊંચાઈ પર પહોંચાડી શકે છે.

જોકે આ ક્ષેત્રમાં પુરવઠા સાંકળ અને આંતરિક વ્યવસ્થાઓને સુધારવાની પણ જરૂર છે, સંશોધન અને વિકાસ પર વધારે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે, ઓછા ખર્ચે ગુણવત્તાયુક્ત ઉત્પાદન કરવાની જરૂર છે (વર્ટિકલ ઇન્ટિગ્રેશન મારફતે ખર્ચમાં બચત વગેરે) તથા વધારે સ્પર્ધાત્મકતા મેળવવા મોટા પાયે ઉત્પાદન કરવાની તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં સૌથી વધુ વેચાતાં ઉત્પાદનો અને નિકાસમાં હિસ્સો વધારવાની જરૂર છે. ઉદ્યોગે સુનિશ્ચિત કરવું પડશે કે ભારતની નિકાસનો હિસ્સો ઉત્પાદનોમાં વિવિધતા લાવીને અને નવાં બજારમાં પહોંચીને વધ્યો છે.

જ્યારે આપણે બાંગ્લાદેશ અને વિયેતનામ જેવા દેશોમાંથી ગળાકાપ સ્પર્ધાનો સામનો કરી રહ્યા છીએ ત્યારે સવિશેષપણે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં નિકાસ જાળવવા માટે ભારત માટે ગુણવત્તા પર ધ્યાન જાળવી રાખવું મહત્ત્વપૂર્ણ બની રહેશે. આવકનાં સ્તરોમાં વધારો થવાથી, રિટેલ ઉદ્યોગની સતત વૃદ્ધિ થવાથી ટેક્સટાઇલ ક્ષેત્રને ભવિષ્યમાં સ્થાનિક ઉપભોગ તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં માગ વધવાના કારણે ઊંચી વૃદ્ધિ થવાની અપેક્ષા છે.

દુનિયાભરના વ્યવસાયિક ક્ષેત્રના દિગ્ગજોની નજર ભારત પર છે અને આ માટે ઉચિત કારણ પણ છે. ભારતમાં કેટલીક મોટી આંતરરાષ્ટ્રીય એપરલ અને ઉત્પાદન કંપનીઓએ રોકાણ કર્યું છે, એમાં ટેક્સટાઇલ મશીનરી ઉત્પાદક રાઇટેર અને ટ્રૂટઝસ્ચલર તેમજ ઝારા અને મેન્ગો (સ્પેન), પ્રોમોડ (ફ્રાંસ), બેનેટ્ટન (ઇટાલી), એસ્પ્રિટ, લેવાઇસ અને ફોરેવર ૨૧ (અમેરિકા) જેવી વર્ટિકલી ઇન્ટિગ્રેટેડ ફેશન બ્રાન્ડ સામેલ છે.

વાજબી કાચોમાલ અને શ્રમ, ટેક્સટાઇલ ટેકનોલોજીમાં હરણફાળ જેવાં પરિબળો સંયુક્તપણે ભારતને ટેક્સટાઇલ અને ગાર્મેન્ટ વ્યવસાયમાં વિદેશી રોકાણ માટે મનપસંદ દેશની સાથે મહત્તમ લાભદાયક રોકાણસ્થળ પણ બનાવી શકશે. લક્ઝરી ફેશન ક્ષેત્રના દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ તો ભારતની ટેક્સટાઇલની અડધોઅડધ વધારે રસપ્રદ બાબત હાથવણાટ છે. હાથવણાટ એ હસ્તકળાનું પેટાક્ષેત્ર છે, જે આગળ જતાં આંતરરાષ્ટ્રીય લક્ઝરી ઉદ્યોગમાં જોડાણ કરવા માટે મોટી ભૂમિકા ભજવી શકશે. ઉદ્યોગે ભારતીય વણકરોની પરંપરાગત પ્રતિભાને નવેસરથી વિકસાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડશે.

હાથથી કાંતેલી ખાદી બ્રિટિશરાજ દરમિયાન મહાત્મા ગાંધીની સ્વનિર્ભરતાનું પ્રતીક બની ગઈ હતી. દેશમાં આઝાદી પછી ટેક્સટાઇલ ક્ષેત્રે પ્રભાવશાળી પ્રગતિ કરી છે, જે અર્થપૂર્ણ વિવેચન માટે આદર્શ સંદર્ભ પ્રદાન કરે છે. હાથથી બનાવેલું કાપડ આજના અત્યંત ચડ-ઊતર અને ઝડપી વાતાવરણમાં રસપ્રદ સંદર્ભ કેવી રીતે જાળવી શકે છે એનો સંપૂર્ણ ચિતાર છે. ઉદ્યોગ અને એની સાથે સંકળાયેલા તમામ પક્ષોએ કાચામાલથી લઈને નિર્મિત ઉત્પાદનો અને હસ્તકળાઓ સુધી ટેક્સટાઇલ ક્ષેત્રની ચીજવસ્તુઓ માટે મુખ્ય સ્રોત તરીકે ભારતનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન જાળવવા સતત પ્રયાસ કરવા પડશે.

લેખક નવી દિલ્હી ખાતે
પીએચડી ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીમાં
અગ્ર નિદેશક છે.
E-mail:
ranjeetmehta@phdcci.in,
ranjeetmehta@gmail.com

ઉત્તર-પૂર્વનો કાપડ ઉદ્યોગ

અવંતિકા ભુયાન

ઉત્તર-પૂર્વના કાપડનો દરેક ટુકડો એક કથા કહે છે. તે ગતિશીલ દંતકથાઓ, લોકકથાઓ, કુદરતી આપદાઓ અને રોજબરોજની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે. એક પાસું કે જે આ પ્રદેશને બાંધીને રાખે છે તે છે પેઢી દર પેઢી ચાલી આવતી પેઢીગત કાપડની પરંપરા, જેમ કે આસામની એરી શાલ અથવા નાગા શાલ કે જે સદીઓથી આવનારી પેઢીઓમાં ઊતરતી આવી છે, તેમાં પારંપરિક વસ્ત્રો અને રોજબરોજનાં કપડાંનો પણ સમાવેશ થાય છે. જુદી જુદી રૂપરેખા (motifs) અને કાપડની ડિઝાઈન ઉત્તર-પૂર્વના લોકોના ધાર્મિક જીવન અને રીતરિવાજ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

જો તમે કરબી આદિવાસી જાતિના એન્ડી કપડાંની લાલ અને સફેદ પટ્ટીઓ અથવા કાળા કપાસના પાણી ગમચા અથવા મેઇતેઈ મહિલાઓના કપાસ રૂમાલનું કપડું જોશો તો તમને અનુભવ થશે કે ભારતના ઉત્તર-પૂર્વમાંથી આવતા કાપડનો પ્રત્યેક ટુકડો એક કથા કહી રહ્યો છે. તે ગતિશીલ દંતકથાઓ, લોકકથાઓ, કુદરતી ઘટનાઓ અને રોજબરોજની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે.

આ પ્રદેશની કાપડ પરંપરા અને ઉપર એક રસપ્રદ લેખ ગૂગલ આર્ટ્સ એન્ડ કલ્ચર સાઈટ પર જોવા મળશે કે જે ભારતીય મ્યુઝિયમ, કલકત્તાના કેટલાક સંગ્રહને પ્રદર્શિત કરે છે. તેમાં લખ્યું છે કે, ''કાપડ અને પોશાકો એ મુખ્યત્વે જુદા તારવી શકાય એવાં સાંસ્કૃતિક પાસાંઓ હોય છે કે જેઓ જાતીય સમૂહની વચ્ચે રહેલી સમાનતા અને ભિન્નતા બંનેને પ્રદર્શિત કરે છે. પ્રત્યેક જાતિગત સમુદાયની પોતાની આગવી ભાત અને રંગનું મિશ્રણ હોય છે. કાપડની જુદી જુદી રૂપરેખા (motifs) અને ભાતનો ઉત્તર-પૂર્વ ભારતના લોકોના પરંપરાગત અને ધાર્મિક જીવન સાથે સીધો નાતો છે.''

એક પાસું કે જે આ પ્રદેશને બાંધીને રાખે છે તે છે પેઢીગત ચાલ્યા આવતા કાપડની પરંપરા, જેમ કે આસામની એરી શાલ અથવા નાગા શાલ કે જે સદીઓથી પેઢી દર પેઢી આગળ ચાલતી આવી છે તેમાં પરંપરાગત ધાર્મિક પરિધાન તેમજ રોજબરોજના પોશાકનો સમાવેશ થાય છે. ''જ્યારે હું નાગાલેન્ડમાં પ્રવાસ કરી રહી હતી ત્યારે એક મહિલાએ મને કહ્યું કે તેઓ તેમની ધાર્મિક પૂજાવિધિવાળી શાલ ક્યારેય ધોતા નહોતાં. તેને માત્ર તડકામાં સૂકવી દેતા, ફરી ઉપયોગમાં લેતાં, ફરીથી તડકામાં સૂકવતાં અને સાચવીને મૂકી દેતાં,'' લેખક-સંગ્રાહક મિન્હાઝ મઝુમદાર જણાવે છે.

ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમનાં ડૉ. મીતા ચક્રવર્તી કે જેમણે ઉત્તર-પૂર્વના કાપડ ઉપર એક પ્રદર્શનનું આયોજન કર્યું હતું તેઓ પણ આ વાત સાથે સહમત છે અને ઉમેરે છે કે એવાં ઘણાં શાલ અને ઉપરણાં છે કે જે આદિવાસી સમુદાયના મુખિયાને જ પહેરવાની પરવાનગી હોય છે. આથી આવાં વસ્ત્રો કોઇ પણ જાતિગત સમુદાયની અંદર જે તે વ્યક્તિના દરજ્જાના પ્રતીક સમાન પણ હોય છે.

''ભલે તે ત્રિપુરાની રિયાંગ આદિવાસી જાતિ હોય કે પછી અરુણાચલના અપાતાનીસ, તે દરેકની પાસે તેમની પોતાની રૂપરેખા (motifs) અને રંગોની આગવી રચનાઓ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે

અરુણાચલમાં આદિ-ગેલોંગ આદિવાસી જાતિ પાસે તેમની ઓળખના ચિહ્ન તરીકે અજગર હોય છે'' ચક્રવર્તી જણાવે છે.

મિઝોરમમાં કોઇ પણ વ્યક્તિ પેઢીગત કાપડના ઈતિહાસ તરફ બે મુખ્ય આદિવાસી સમુદાયમાં જોઈ શકે છેઃ લુશાઈ અને લાઈ. ''આ બંને વચ્ચે ઘણી સમાનતાઓ છે. ઉદાહરણ તરીકે બંને આસપાસ વીટળાયેલા સ્કર્ટ પહેરે છે કે જેમને લુશાઈમાં 'પુઆન' કહે છે અને લાઈમાં ''થીહની'' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ તેના કાચામાલમાં તફાવત રહેલો છે,'' દિલ્હી યુનિવર્સિટીના સંશોધક લીસા લાલમૂઆન્કીમી પચુઆઉ કે જેમણે રીતુ માથુર અને કિરણ કપૂર સાથે મળીને મિઝોરમમાં પરંપરાગત વણાટકામનાં કેન્દ્રો ઉપર એક સંશોધન પેપર તૈયાર કર્યું છે તેમણે કહ્યું, આ અભ્યાસ કે જે એપ્રિલ-૨૦૧૮માં ઈન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ એપ્લાઈડ હોમ સાયન્સમાં પ્રદર્શિત થયો હતો તેમાં પુઆન અંગે વિસ્તારથી જણાવવામાં આવ્યું છેઃ

''મિઝો ભાષામાં પુઆનનો અર્થ કોઈ પણ કાપડનો ટુકડો એવો થાય છે અને જ્યારે તેને કમર પર બાંધવામાં આવે અને નીચેના વસ્ત્ર તરીકે પહેરવામાં આવે તો તેને પુઆન કહેવામાં આવે છે. તે લંબાઈમાં લગભગ એક યાર્ડ જેટલું અને પહોળાઈમાં ૪૪થી ૫૪ ઈંચ જેટલું હોય છે. આ કાપડની ઉપર જે કલાત્મક વણાટ કરવામાં આવે છે તેને ઝેહ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અગાઉના સમયમાં પુઆન એ એકમાત્ર કપડું હતું કે જે મિઝો પુરુષ અને સ્ત્રી બંને દ્વારા પહેરવામાં આવતું હતું.''

કોઇ પણ વ્યક્તિ ગૂગલ આર્ટ્સ એન્ડ કલ્ચરલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ સાઈટ પરથી ઈન્ડિયન મ્યુઝિયમ સંગ્રહની અંદરથી આ પ્રકારનાં ઘણાં બધાં ઉદાહરણો મેળવી શકે છે, જેમ કે એક માથા પર પહેરવાનો પોશાક છે કે જે સફેદ રંગનાં કોટન કપડાંનો બનેલો હોય છે અને મણિપુરના મેઈતેઈ આદિવાસી સમુદાય દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

આગળના ભાગમાં ખૂબ જ સુંદર ફૂલોનાં બીબાં હોય છે અને પાછળનો ભાગ જોરી રીબન્સથી શણગારવામાં આવે છે. ત્યાર પછી એક કકટ બંધ અથવા ટુવાલ કપડું હોય છે, જે બોડો આદિવાસી સમુદાયનું હોય છે, તે પીળા રંગનો સાંકડો કાપડનો પટ્ટો હોય છે કે જેની બંને બાજુએ એમ્બ્રોઇડરીનું કામ અને કોટનની કિનારીઓ લાગેલી હોય છે. તેને કમરપટ્ટા તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત કુકી આદિવાસી જાતિના જેન્ગ જેનાતુઆન નામના કાળા કોટનના ખુલ્લા લટકતાં કપડાં અને કબુઈ નાગા આદિવાસી જાતિના પુરુષો દ્વારા પહેરવામાં આવતા આછા સફેદ રંગના સ્કર્ટ કે જેને લાલ, કાળા અને સફેદ પટ્ટીઓથી શણગારવામાં આવે છે તે પણ રસપ્રદ છે. ''થોટસેફે (સફેદ શાલ)ની અંદર એક છેડે એમ્બ્રોઇડરીવાળી ભાત હોય છે.

ભરતકામવાળી ઝૂલવાળી ડિઝાઈન આખી શાલ ઉપર હોય છે અને તેને એક ચોરસ ડબ્બામાં રાખવામાં આવે છે. શાલની જરૂરી લંબાઈ પ્રાપ્ત કરવા માટે કાપડના ચાર ટુકડાને એકસાથે સીવવામાં આવે છે. તેને અંગામી નાગા આદિવાસી જૂથ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે,'' સાઈટ જણાવે છે.

''ગલુક એ કાળા રંગનું બાંય વગરનું જેકેટ છે કે જે કોટનનું બનેલું હોય છે. આ જેકેટમાં લાલ, સફેદ અને સોનેરી રંગના દોરા વડે કેટલાંક થીંગડાં અને એમ્બ્રોઇડરીનું કામ કરવામાં આવ્યું હોય છે, તેનો ઉપયોગ ગેલોંગ આદિવાસી સમુદાયના પુરુષો દ્વારા કરવામાં આવે છે.''

ભૂતકાળમાં અનેક પુસ્તકો અને પ્રકાશનમાં પણ ઉત્તર-પૂર્વના ચોક્કસ આદિવાસી સમુદાયની કાપડની પરંપરાને ઉજાગર કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઇ પણ વ્યક્તિ અરુણાચલ પ્રદેશની અપાતાની અને મિશ્મી આદિવાસી જાતિના કાપડની વિસ્તૃત વિગતો જી. કે. ઘોષ અને શુક્લા ઘોષ દ્વારા લખાયેલ પુસ્તક 'ભારતીય કાપડ ઉદ્યોગઃ ભૂતકાળ અને વર્તમાન'માં પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ પુસ્તકમાં લેખકોએ ચર્ચા કરી છે કે કઈ રીતે અપાતાનીઓને સૌથી વધુ અગત્યના વેપાર કરતાં સમુદાય તરીકે અને આસામ, અરુણાચલ પ્રદેશ અને તિબેટની વચ્ચે સામાનનું માર્કેટિંગ કરતા એક લિંક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ બાબતની તેમની પોતાની કાપડ સંસ્કૃતિ ઉપર પણ મોટી અસર જોવા મળી હતી. ''તેઓ તેમના પોતાના કોટનનાં વસ્ત્રોની સાથે-સાથે આસામનું એરી સિલ્ક, તિબેટનું ઊન પહેરે છે. અપાતાની પુરુષ પોતાના શરીરની આસપાસ કેન પ્લેટેડ લૂપની સાથે સિંહનું ચામડું પહેરે છે અને સફેદ રજાઈ જેવો કોટનનો કોટ કે જેમાં કિનાર આછા ભૂરા અને લાલ પટ્ટીઓવાળી હોય તે પહેરે છે. અપાતાની મહિલાઓ ભૂખરા રંગનું ખરબચડું ટૂંકું સ્કર્ટ પહેરે છે કે જે ઘૂંટણથી થોડું જ નીચે સુધીનું હોય તેવા જ કાપડનું ટૂંકી બાંયનું જેકેટ અને ઘૂંટણ સુધી પહોંચતો કોટ પહેરે છે'' લેખકોએ નોંધ્યું છે.

સમગ્ર ઉત્તર-પૂર્વમાં તમે પાછળના ભાગમાં વીંટળાયેલા વણાટવાળા કાપડને જોઈ શકો છો. ''કમરની આસપાસ વીંટળાઈને તે શરીર અને ટેક્નોલોજીનું સંયોજન સાધે છે. વણાટવાળા કાપડની ડિઝાઈન એ માનવ મસ્તિષ્કમાં વિચારોના વિકાસને પણ દર્શાવે છે,'' મઝુમદાર જણાવે છે. વણાટકામની પ્રવૃત્તિ એ સમુદાયના રોજિંદા સમયપત્રક અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવે છે. તે જણાવે છે કે નાગાલેન્ડમાં મહિલાઓ સવારે વણાટકામ કરે છે, પછી ખેતરમાં જાય છે, બાળકોની કાળજી લે છે અને ત્યારબાદ પાછા ફરીને ફરીથી વણાટકામ શરૂ કરે છે.

મણિપુરમાં એવું માનવામાં આવે છે કે મેઇતેઈ મહિલાઓ એ જન્મથી જ વણકર હોય છે. ૨૦૧૦માં ઈન્ડિયન જર્નલ ઓફ ટ્રેડિશનલ નોલેજમાં પ્રકાશિત 'હેન્ડલૂમ વિવિંગઃ ધી ટ્રેડિશનલ ક્રાફ્ટ ઓફ મણિપુર' નામનું શીર્ષક ધરાવતા એક અભ્યાસમાં જણાવ્યું છે કે મેઇતેઈ દ્વારા ખ્વાંગ ઈયોંગ

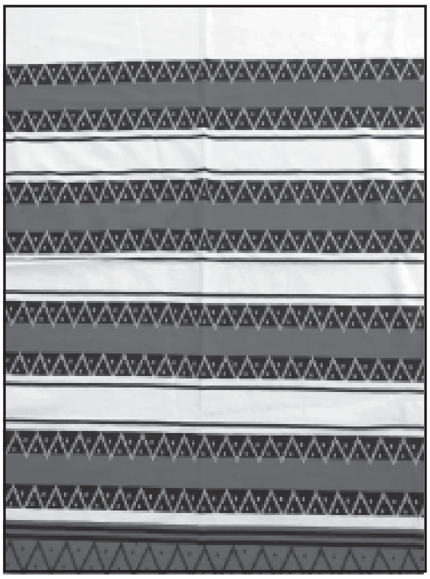

અથવા કમર લૂમનો પરંપરાગત રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

ત્યારબાદ ૧૧મી સદીમાં થ્રો શટલ લૂમનું આગમન થયું અને તે પછી ફ્લાય લૂમ આવી. અભ્યાસમાં જુદા જુદા પારંપરિક વણાટકામનાં સાધનોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જેવા કે વાંસ અને લાકડાના સ્પુલ્સ અને તારેંગ, લાકડાનો ચરખો. ડાઈ મોટા ભાગે પાંદડા, મૂળિયાં અને છાલમાંથી નીતારવામાં આવતી હતી જ્યારે મૂગા સિલ્કનો ઉપયોગ વાંગખેઈ ફીમાં રાની ફી અથવા મહિલાઓની ચાદર અને કોટનનું વણાટકામ કરવામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી હતી. તેમાં જણાવ્યું છે કે, ''પ્રાણી અથવા જંતુઓની રૂપરેખા (motifs) જેવા કે લામથાંગ ખૂટ-લત અથવા સાપની ડિઝાઈન અને સંગાઈ અથવા હરણની ડિઝાઈનનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.''

વર્તમાન સમયમાં લાકડાના સ્પુલ્સની જગ્યા પ્લાસ્ટિકે લીધી છે. મિઝોરમમાં પણ કપાસ સ્થાનિક રીતે ઉગાડવામાં નથી આવતું. તેના બદલે સિન્થેટિક યાર્નનો ઉપયોગ થાય છે. વાસ્તવમાં સમગ્ર ઉત્તર-પૂર્વમાં, મિશ્રિત યાર્ન કે જે અમદાવાદ અને સુરતમાંથી મંગાવવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ થાય છે. ''હવે અમે સેમી ઓટોમેટિક અને ઓટોમેટિક શટલ લૂમ્સનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. લોયન લૂમ્સ વધુ સમય લે છે અને તેનો વપરાશ મર્યાદિત છે. આમ છતાં જો તમે મેં મારી દાદી પાસેથી મેળવેલાં કપડાં જોશો તો તમને જણાશે કે તેના બીબાં ખૂબ જ સુંદર છે કે જે સેમી ઓટોમેટિક લૂમ્સ નથી બનાવી શકતા. આથી તમે જોશો કે હાલના સમયમાં ઘણી બધી પારંપરિક રૂપરેખા (motifs) બજારમાં જોવા મળી રહ્યા છે'' પચુઆઉ કહે છે.

જો તમે સમગ્ર ઉત્તર-પૂર્વમાં વણાટકામની યાત્રાનાં પદચિહ્નને શોધશો તો તમારી સમક્ષ એક એવી સુંદર વાર્તા સામે આવશે કે જેમાં સ્થાનિક સમુદાય કે જેઓ સ્થાનિક રીતે ઉપલબ્ધ ચીજોમાંથી આશ્ચર્યોનું નિર્માણ કરતા હોય છે. ભૂતકાળમાં ટીકીની ગેરહાજરીમાં સુશોભન માટે ભમરા (beetle)ની ચામડીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો અને ગોકળગાયના કવચ (cowrie shell)નો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

''આ મૂગા જેવા મટીરિયલ સામે જુઓ, આ દુર્લભ સોનેરી, મુલાયમ કપડું કે જેની ચમક વર્ષોનાં વર્ષો જતાં વધતી જ રહે છે. તે એક ઉદાહરણ છે કે કઈ રીતે ૨૧મી સદીમાં પણ પ્રકૃતિ ઉત્પાદનને અસર કરી શકે છે, કારણ કે કાપડ ઉદ્યોગ એ વૃક્ષો ઉપર થતા સિલ્કના કીડાઓ ઉપર નિર્ભર છે'' તેમ મઝુમદારે જણાવ્યું.

પ્રકૃતિ સાથેનું આ સામિપ્ય દરેક રંગ અને ભાતમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તે નાના અને ભૌમિતિક આકારમાં બમણા

વણાયેલા નાગા કાપડથી લઈને મણિપુરના ખૂબ જ નાજુક દુપટ્ટા કે જે જમદાની જેવો અનુભવ કરાવે છે ત્યાં સુધી જુદી જુદી શ્રેણીમાં જોવા મળી શકે છે. "મિઝો લોકો એ ભૌમિતિક આકારના નિષ્ણાતો છે અને તેમની ભાતોમાં ખૂબ ગાણિતિક છે. આસામમાં રંગો પહેરવા એ અશ્લીલ ગણાતું હતું. માત્ર રાજાશાહી પરિવાર અમુક ચોક્કસ પસંદ કરાયેલ આભા પહેરતા હતા. ઉત્તર -પૂર્વના અન્ય ભાગોમાં પણ રંગોની થાળી લાલ, લીલા, વાદળી અને કાળા સુધી જ મર્યાદિત છે" તેમ મઝુમદાર જણાવે છે.

ઉદાહરણ તરીકે લુસાઈ લાલ, સફેદ અને કાળા રંગનો ઉપયોગ કરે છે જયારે લાઈ કપડાંઓમાં લાલાશ પડતા કથ્થાઈ અને ઓલિવ લીલા રંગ પ્રમુખપણે જોવા મળે છે. "જો તમે લુસાઈ પોશાકો જોશો તો ડિઝાઈન મોટા ભાગે નાની અને આકારમાં ભૌમિતિક જોવા મળશે, જેમાં મિથુન જેવાં સ્થાનિક પ્રાણીઓ દ્વારા પ્રેરિત રૂપરેખાઓ (motifs) રહેલા હશે. લાઈમાં કોઇ પણ વ્યક્તિને વધારે પટ્ટાઓ જોવા નહીં મળે, પરંતુ રૂપરેખાઓ (motifs)ને ઊભા અને આડા એમ ગોઠવેલા હશે. તેની પ્રેરણા રોજબરોજની જિંદગીનાં ચિત્રો અને પક્ષીઓ જેવાં કે માતા મરઘી તેનાં બચ્ચાં સાથે અને એવી અન્ય અનેક વસ્તુઓમાંથી જોવા મળશે" તેમ પચુઆઉ કહે છે.

તોફાની નદીઓની પાસે રહેતા હોવાથી પૂર અને કુદરતી આપદાઓ વિષેની અનેક લોકકથાઓ છે કે જેમનું પ્રતિબિંબ પણ મીશિંગ વણાટમાં જોવા મળે છે. મીશિંગ વણાટમાં એક પુનરાવર્તિત ભાત હીરાની હતી કે જે ચંગ ઘર અર્થાત્ આદિવાસીની સુખાકારી માટે મહત્ત્વનું બાંધકામ તેના પ્રતીકને દર્શાવે છે. તે એક ઊંચા મંચ પર ટિમ્બર, વાંસ અને પરાળથી બંધાયેલ ઘર છે કે જે પરિવારને વરસતા વરસાદ અને પુરથી બચાવે છે.

એક લેખમાં દેસ્મોન્દ ખર્માફ્લેંગ એક ૫૩ વર્ષીય લોકકથાકાર અને નોર્થ-ઈસ્ટર્ન હિલ યુનિવર્સિટી, શિલોંગના અધ્યાપક છે તેમના દ્વારા મને મેઘાલયના રી-ભોઈ જિલ્લામાં નાના જંગલ વિસ્તારનાં ગામડાંઓમાં તેમના હંગામી રહેવાસ અંગે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તે સમગ્ર ઉત્તર-પૂર્વની અમુક જગ્યાઓ પૈકીની એક છે કે જયાં હજુ પણ ભૂગર્ભ લૂમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

"ભોઈસ (ખાસી લોકોમાં પેટાજૂથ) લોકો કપાસના ઉત્પાદન અંગે દંતકથાઓ ધરાવે છે કે કઈ રીતે રાક્ષસના શરીરમાંથી લૂમ્સનું નિર્માણ થયું છે. મેં કેટલીક એવી ડિઝાઈન અને ભાત પણ જોઈ કે જે તેમના ફૂલો ઊગવાના ચક્ર વિષેના લોકગીતોના ઉદ્ભવ અંગેની તેમની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે. આ બાબતોએ પણ કાપડમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે" તેમ એમણે કહ્યું.

આજના સમયમાં આપણે એવા આધુનિક ડિઝાઈનરો જોઈશું કે જેઓ આ પરંપરાગત તકનીકો અને રૂપરેખાઓ (motifs) સાથે પ્રયોગ કરી રહ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે કલાકાર ડિઝાઈનર અંજુન્ગલા ઈમચેન પરંપરાગત કથા એમ્બ્રોઇડરીની શ્રેણીની રચના કરવા માટે પોતાના અંગત અનુભવ દર્શાવે છે, જેમાં નાગાલેન્ડમાં તેના વતનના દશ્યમાન શબ્દકોશથી લઈને 'શાંતિનિકેતન'માં તેના અનુભવોનો સમાવેશ થાય છે.

"હું આશા રાખું કે આપણે ઉત્તર-પૂર્વનાં કપડાંને માત્ર વંશીય સંદર્ભમાં જોવાનું બંધ કરીએ. જે રીતે પરંપરાગત વણકરોએ એક જ સરખા રંગ અને ડિઝાઈનનો ઉપયોગ હજારો ભાત ઉપસાવવા માટે કર્યો છે તે ડિઝાઈન અને ડિઝાઈનિંગના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક વિશેષ શિક્ષા આપી શકે છે. તેમની પાસેથી શીખવાનું ઘણું છે" તેમ મઝુમદાર જણાવે છે.

લેખક દિલ્હી સ્થિત ફ્રિલાન્સ પત્રકાર છે અને એક દાયકા કરતા વધુ સમયથી ખાદ્યચીજો અને સંસ્કૃતિ પર લખી રહ્યા છે.
E-mail:
bhuyan.avantika@gmail.com

પૂર્વોત્તરના તાંતણાઓમાં વિકાસ વણાયેલો છે

જે વી મનીષા બજાજ

ભારત વિશ્વમાં રેશા (ફાઈબર)નું બીજું સૌથી મોટું ઉત્પાદક છે. ઉત્તર-પૂર્વ કાપડ ઉદ્યોગના વિકાસમાં સૌથી મોટો ફાળો આપતા ક્ષેત્ર પૈકીનું એક છે. ૨૦૦૯-૧૦માં હાથ ધરાયેલા હેન્ડલૂમ માહિતી સંગ્રહ (સેન્સસ) અનુસાર દેશના ૨૩.૭૭ લાખ હેન્ડલૂમમાંથી ઉત્તર-પૂર્વના પ્રદેશમાં ૧૬.૪૭ લાખ હેન્ડલૂમ (૬૯.૨૮%) આવેલા છે. હસ્તકળા અને કાપડનો સમાવેશ ઉત્તર-પૂર્વનાં ચાવીરૂપ 'લક્ષિત ક્ષેત્રો'માં થાય છે. પૂર્વોત્તર રાજ્યમાં કાપડ ક્ષેત્રના આધુનિકીકરણને સૌથી વધુ પ્રાથમિકતા આપવામાં આવેલી છે.

કાપડ ઉદ્યોગ ભારતના સૌથી જૂના ઉદ્યોગો પૈકીનો એક છે અને તેની વ્યાપક પરંપરાઓ અને સંસ્કૃતિઓ સાથે ગાઢપણે સંકળાયેલો છે. આ બાબત તેની વૈવિધ્યતાનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે. આ ઉદ્યોગ તેની છત્રછાયા હેઠળ શ્રેણીબદ્ધ ક્ષેત્રનો સમાવેશ કરે છે, જેમ કે એક તરફ તેમાં હાથવણાટ જેવાં બિનસંગઠિત ક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે તો બીજી તરફ ભારે મૂડીરોકાણ ધરાવતા ઉદ્યોગોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ભારતની સૌથી મોટી તાકાત તે બાબતમાં રહેલી છે કે તે વૈશ્વિક સ્તરે શણ અને કપાસનો સૌથી મોટો ઉત્પાદક દેશ છે અને સમગ્ર વિશ્વમાં રેશમનો બીજો સૌથી મોટો ઉત્પાદક દેશ છે.

ભારતના ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કાપડ ઉદ્યોગનો ફાળો ૭% છે, જ્યારે જીડીપીમાં ૨% અને દેશની નિકાસ આવકમાં તે ૧૫% હિસ્સો ધરાવે છે. નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮ દરમિયાન ભારતે કાપડ ક્ષેત્રે ૩૯.૨ બિલિયન ડોલરના મૂલ્યની નિકાસ કરી હતી.

વૈશ્વિક ક્રમાંકના સંદર્ભમાં ભારત કાપડની નિકાસમાં બીજો ક્રમ ધરાવે છે. યુરોપિયન સંઘ ભારતીય કાપડ અને વસ્ત્ર પેદાશોનું સૌથી મોટું બજાર છે, જ્યારે અમેરિકા બીજા ક્રમે છે. ૨૦૧૬-૧૭માં યુરોપિયન સંઘમાં નિકાસનો હિસ્સો ૨૫% હતો, જ્યારે અમેરિકાનો હિસ્સો ૨૧% હતો.

ભારતના કાપડ ઉદ્યોગની તાકાત હાથવણાટ ક્ષેત્રની સાથે-સાથે મિલ ક્ષેત્ર એમ બન્ને ક્ષેત્રમાં રહેલી છે. કાપડ ઉદ્યોગના વિકાસમાં હેન્ડલૂમ, હસ્તકળા અને લઘુ સ્તરના ઉદ્યોગો જેવાં પરંપરાગત ક્ષેત્રો મોટી ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતના નિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળાની સાથે-સાથે હસ્તકળા ક્ષેત્ર સૌથી વિશાળ પ્રમાણમાં રોજગારીનું સર્જન કરતાં ક્ષેત્રો પૈકીનું એક છે.

ભારતીય કાપડ ઉદ્યોગની મુખ્ય વિશેષતાઓ:

- ભારત આંતરરાષ્ટ્રીય કાપડ બજારનો ૬૧% હિસ્સો ધરાવે છે.
- વિશ્વમાં સૌથી મોટું શણ ઉત્પાદક.
- સમગ્ર વિશ્વમાં કપાસનું ત્રીજું સૌથી મોટું ઉત્પાદક.
- સમગ્ર વિશ્વના સુતરાઉ દોરાના ઉદ્યોગમાં આશરે ૨૫% જેટલો હિસ્સો ધરાવે છે.
- સુતરાઉ દોરા અને કાપડના વિશ્વના ઉત્પાદનમાં આશરે ૧૨% જેટલું પ્રદાન કરે છે.
- વિશ્વમાં રેશમનું બીજું સૌથી મોટું ઉત્પાદક છે, વિશ્વના કુલ રેશમના આશરે ૧૮% હિસ્સાનું ઉત્પાદન કરે છે.

યોગેશ સૂરી નીતિ આયોગમાં વરિષ્ઠ સલાહકાર છે.

ભારત વિશ્વમાં રેશાનાં ઉત્પાદન ક્ષેત્રોમાં બીજો સૌથી મોટો ઉત્પાદક દેશ છે. ઉત્તર-પૂર્વ કાપડ ઉદ્યોગના વિકાસમાં સૌથી મોટો ફાળો આપતાં ક્ષેત્ર પૈકી એક છે. ઉત્તર-પૂર્વ ભારત સ્વદેશી કાપડ સંસ્કૃતિમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ગ્રહણ કરે છે. પૂર્વોત્તર ભારતના પર્વતીય અને ખીણ ક્ષેત્રના લોકો વિભિન્ન સાંસ્કૃતિક અને નૃવંશ-ભાષાકીય લાક્ષણિકતાના સંદર્ભમાં અત્યંત વૈવિધ્યતા દર્શાવે છે, જોકે તે તમામ લોકો સામાન્ય રીતે સમાન મોંગોલોઇડ વંશીય જૂથ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

તેમ છતાં પણ દરેક વંશીય જૂથ તેમની પોતાની આગવી વૈવિધ્યસભર પરંપરાઓ, પૌરાણિક કથાઓ, ઇતિહાસ અને સામાજિક માળખું ધરાવે છે.

કાપડ અને વસ્ત્રો ઓળખી શકાય તેવાં સાંસ્કૃતિક પાસાં ધરાવે છે, જે વંશીય જૂથોની વચ્ચે સામ્યતાની સાથે-સાથે વૈવિધ્યતાનું પ્રદર્શન પણ કરે છે. કપડાંની અલગ અલગ ભાત અને ડિઝાઈન કાર્મિક અને ધાર્મિક જીવનશૈલી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેમના વણાટની પદ્ધતિ પણ જુદી-જુદી હોય છે. તેમની સામગ્રીમાં કપાસ, ઊન, એન્ડી, મુગા અને ઓર્કિડની છાલથી પ્રાણીઓના રેશા સહિત અનેક સામગ્રીઓનો સમાવેશ થાય છે.

૨૦૦૯-૧૦માં હાથ ધરાયેલા હેન્ડલૂમ માહિતી સંગ્રહ અનુસાર દેશના ૨૩.૭૭ લાખ હેન્ડલૂમમાંથી પૂર્વોત્તરના પ્રદેશમાં ૧૬.૪૭ લાખ હેન્ડલૂમ (૬૯.૨૮%) હેન્ડલૂમ આવેલા છે. હસ્તકળા અને કાપડનો સમાવેશ પૂર્વોત્તરનાં ચાવીરૂપ 'લક્ષિત ક્ષેત્રો'માં થાય છે. પૂર્વોત્તર રાજ્યમાં કાપડ ક્ષેત્રના આધુનિકીકરણને સૌથી વધુ પ્રાથમિકતા આપવામાં આવેલી છે.

પૂર્વોત્તરના પ્રદેશની ક્ષમતાઃ

ભારતના પૂર્વોત્તરના ક્ષેત્રની હસ્તકળા પરંપરાઓ સમજવા માટે વ્યક્તિએ તેના ભૂપ્રદેશ, તેના લોકો અને તેમની જીવન જીવવાની રીતને સૌપ્રથમ સમજવી જોઈએ. હસ્તકળાનું પ્રચલન શોખ તરીકે નથી અથવા તે વાણિજ્યિક પ્રવૃત્તિ પણ નથી. તે જીવન અને રિવાજોનો આંતરિક ભાગ છે. તમામ રાજ્યને જોડતાં કેટલાંક સામાન્ય પરિબળો નીચે મુજબ છે :

વણાટઃ આ પ્રવૃત્તિ અરુણાચલ પ્રદેશ, નાગાલેન્ડ, મણિપુર અને આસામમાં તમામ આદિવાસી સમુદાયમાં એકસમાન રીતે હાથ ધરવામાં આવે છે. તેમાં અરુણાચલ પ્રદેશમાં તિરાપની નોકતેયસ અને મેઘાલયની ખાસી જેવી કેટલીક જાતિઓ અપવાદરૂપ છે, જે વણાટકામ કરતી નથી.

માઘાલાઘાઃ તેને ઉચ્ચ ગુણવત્તાની વણાટ પરંપરા સ્થાપિત કરવા માટે ઓળખવામાં આવે છે. અરુણાચલ પ્રદેશનું વણાટકામ તેનાં સુંદર રંગ સંયોજનો માટે પ્રખ્યાત છે. શેરદૂકપેન શાલ, આપાતાની જેકેટ અને ખેસ, અદિ સ્કર્ટ, જેકેટ અને બેગ, મિશ્મી શાલ, બ્લાઉઝ અને જેકેટ અને વાંચો બેગ અને લોઇન કાપડ ત્યાંની વિશિષ્ટ ખાસિયત છે.

નાગા શાલઃ અંગામી નાગા તરીકે પણ ઓળખાતી આ શાલ તેના ચમકદાર રંગ અને પ્રાણીઓની આકૃતિના તેજસ્વી ભરત માટે પ્રખ્યાત છે. ડ્રેસ સામગ્રી સામાન્ય રીતે પૌરાણિક નાગા કથાઓનું વર્ણન કરે છે. સંખ્યાબંધ આદિવાસીઓની હેન્ડલૂમ પરંપરાગત ભાત પ્રદર્શિત કરે છે અને વૈવિધ્યસભર રંગોએ સફળતાપૂર્વક આધુનિક વસ્ત્રો સાથે પોતાનું સંગમ કર્યો છે.

પરંપરાગત રીતે ત્રિપુરામાં દરેક ઘર પોતાની હાથસાળ ધરાવતું હતું અને સ્થાનિકો બજારમાંથી ભાગ્યે જ ક્યારેક કપડાંની ખરીદી થતી હતી. દરેક કપડાં પ્રેમપૂર્વક ઘરે જ ગૂંથવામાં આવતાં અને ભરતકામ કરીને શણગારવામાં આવતાં. ત્રિપુરાના હેન્ડલૂમની સૌથી ખાસ વિશેષતા જુદા-જુદા

રંગમાં છૂટાછવાયા ભરતકામ સાથે આડી અને ઊભી પટ્ટીઓ છે.

પૂર્વોત્તરના વિસ્તારમાં હકીકતમાં મહિલાઓ જ વાસ્તવિક રીતે કપડાંની રચયિતા છે. ભલે તે કામેંગની મોનપાસ અને શેરદુકપેનસ હોય કે લોહિતની મિશ્મી અને ખમતિસ હોય અથવા તે અરુણાચલ પ્રદેશના તિરામના વાંચુ સરદારોની પત્નીઓ હોય કે કોઇ નાગા આદિવાસીઓ હોય અથવા મેદાનોમાં કોઇ અસમી હોય. ભારતના બાકીના પ્રદેશોમાં જ્યારે વણાટ વ્યવસાયમાં મુખ્યત્વે પુરુષોનું આધિપત્ય જોવા મળે છે ત્યારે પૂર્વોત્તર પ્રદેશોમાં મહિલાઓ જ છે, જે વણાટ કામગીરીમાં સંકળાયેલી છે.

રેશમઃ પૂર્વોત્તર ભારત દેશનું સૌથી શ્રેષ્ઠ રેશમ પેદા કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, જેમાંથી કેટલાકનો નિકાસ કરવામાં આવતો હોવાથી પૂર્વોત્તર રાજ્યને વૈશ્વિક નકશામાં અંકિત કરવાની સાથે-સાથે પૂર્વોત્તર રાજ્યના આર્થિક ધોરણ અને સ્થિતિમાં સુધારો કરે છે. આસામ દેશમાં ત્રીજું સૌથી વધુ રેશમ ઉત્પાદક રાજ્ય છે. મણિપુર દેશનું ૧૦૦% ઓક ટસર રેશમ પેદા કરે છે અને પૂર્વોત્તર રાજ્યમાં સૌથી વધુ મલબારી રેશમ પેદા કરતું રાજ્ય છે. ત્રિપુરા પ્રારંભથી અંત સુધીની તમામ પ્રક્રિયાઓ સાથે માત્ર મલબારી રેશમના ઉત્પાદન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

મહાત્મા ગાંધીએ એક વખત કહ્યું હતું કે, 'આસામની મહિલાઓ તેમનાં કપડાં પર જાદુઇ કથાઓ વણે છે.' આસામ વિવિધ પ્રકારના રેશમનું ઘર છે, જેમાંથી મુગા સૌથી લોકપ્રિય અને વિશિષ્ટ ખાસિયત ધરાવે છે. અહીંની મહિલાઓ માટે લગ્નની પ્રાથમિક લાયકાત પૈકીની એક જરૂરિયાત વણાટ

કામગીરી છે. આજદિન સુધી વણાટકામ આસામના આદિવાસી લોકોના દૈનિક જીવન સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે.

વાંસની કળાઃ મિઝોસ (મિઝોરમના લોકો) તેમની વાંસ (કેન અને બામ્બૂ) કામગીરી માટે ભારે ગર્વ ધરાવે છે. ટોપલી બનાવવામાં નિષ્ણાત તેઓ નરમ શેરડીના રેસામાંથી ચિત્રાત્મક અને ઉત્તમ રચનાઓ તૈયાર કરે છે અને સંખ્યાબંધ હેતુઓ માટે આ ટોપલીઓનો ઉપયોગ કરે છે.

આસામમાં વાંસ અને શેરડી ભરપૂર પ્રમાણમાં પેદા થતી હોવાથી મોટા ભાગના ઘરમાં વસ્તુઓ, પ્રસાધનો અને સાધનો આ સામગ્રીમાંથી બનાવવામાં આવે છે જોકે પરંપરાગત સૂર્ય છાયાની જપ્પી પરંપરા હજુ પણ સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ છે. જપ્પી શેડનો ઉપયોગ ચીનના મહાન પ્રવાસી હ્યુએન સાંગના સ્વાગત માટે કરાયો હતો, જેણે ઇ.સ. ૬૪૨ની આસપાસ અસમની મુલાકાત લીધી હતી.

ગાલીચાઃ ગાલીચા વણાટનું સૌથી પૌરાણિક સ્વરૂપ સિક્કિમમાં મળી આવે છે. વણાટની પરંપરાગત રીતભાત 'ભૂતિયા' સમુદાયના લોકો દ્વારા કરવામાં આવે છે, જેના વણાટ માટે ફ્રેમ અને આગવી પદ્ધતિની જરૂર પડે છે.

અરુણાચલ પ્રદેશના વણાટ કારીગરો ફૂલો, ભૌમિતિક અને ડ્રેગન આકૃતિ સાથે ગાલીચા બનાવે છે. પોતાની સંસ્કૃતિ અને હસ્તકળાના આધારે અરુણાચલ પ્રદેશને મુખ્ય ત્રણ જૂથમાં વહેંચવામાં આવે છે. બૌદ્ધ આદિવાસીઓમાં શેરદુકપેનસ અને મોનપાસ અને થોડા પ્રમાણમાં ખોવા જાતિનો પણ સમાવેશ થાય છે. આકા અને મિજિસનો અન્ય જૂથોમાં સમાવેશ થાય છે, જ્યારે મેમ્બાસ, ખામ્ભાસ, ખામ્તીસ અને સિંગપોનો સમાવેશ અંતિમ જૂથમાં થાય છે.

દરેક આદિવાસી વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ ધરાવે છે અને તેમની હસ્તકળા અદ્ભૂત સંભારણું બની રહે છે. ગાલીચાઓની નિકાસ કરવાની શરૂઆત થઇ છે અને તે મહિલાઓની મુખ્ય આજીવિકાની પ્રવૃત્તિ છે.

કાષ્ઠ અને ધાતુની પેદાશોઃ સિક્કિમ કાષ્ઠના નક્શીકામમાં ઉત્કૃષ્ટતા ધરાવે છે. સિક્કિમમાં

સંખ્યાબંધ મઠ, ઐતિહાસિક ઈમારત અને મંદિર તથા સ્થાપત્ય આવેલાં છે, જેનાં પ્રતીકો અને મૂર્તિઓને લાકડામાંથી કોતરણી કરીને સજાવવામાં આવ્યાં છે.

સિક્કિમનાં મહોરાં નૃત્યમાં કાગળનો માવો સહિત લાકડામાંથી કોતરીને તૈયાર કરેલા મહોરાંનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પેમાયાંગત્સે મઠ તેનું સુંદર ઉદાહરણ છે. કુશળતાપૂર્વક રચાયેલા અને ડિઝાઇન કરેલી લાકડાની વસ્તુઓ તિરાપના વાંચોસમાં જોવા મળે છે, જે અરુણાચલની હસ્તકળામાં વિશેષ, સ્થાન ધરાવે છે.

નાગાલેન્ડમાં વાંચો, કોન્યાક અને ફોમ આદિવાસી લોકો સુંદર કાષ્ઠકળા ધરાવે છે. વિશાળ વૃક્ષોના થડમાંથી ભારે જહેમત બાદ કોતરીને તૈયાર કરેલી કેટલીક મૂર્તિઓમાં મિથુન મસ્તિસ્ક, હોર્નબિલ, માનવ આકૃતિઓ, હાથી, વાઘ અને લોગ-ડ્રમ અથવા કાષ્ઠરંગનો સમાવેશ થાય છે. કાષ્ઠકોતરણી તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓ સાથે પણ સંકળાયેલી જોવા મળે છે. નાગાકળા અને નકશીકામ, લુહારી અથવા ધાતુકળા સ્થાનિક આદિવાસીઓની અંદર ભાલા અને દાઓસ જેવાં હથિયારો પ્રત્યે તેમના ઘનિષ્ઠ સંબંધના કારણે સ્થાનિક આદિવાસીઓમાં ભારે લોકપ્રિયતા જોવા મળે છે. રેન્ગમા આદિવાસીઓને નાગા સમુદાયના શ્રેષ્ઠ લુહાર માનવામાં આવે છે અને તમે સુંદર રીતે શણગારેલા ભાલા યાદગીરી તરીકે પ્રાપ્ત કરી શકો છો.

આસામમાં વૈવિધ્યસભર પરંપરાગત વાસણો અને આલંકારિક ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન થાય છે. સોનું, ચાંદી અને તાંબુ પણ રાજ્યની પરંપરાગત ધાતુકળાનો ભાગ બને છે તેવા બીજા અનેક વિસ્તારો છે, જ્યાં આ વિસ્તાર માટીકામ, રમકડાં બનાવટ અને પરંપરાગત ઘરેણાં જેવી અનેક પરંપરાગત ચીજવસ્તુઓ અને સુંદર આભૂષણો ઉપલબ્ધ કરે છે.

ઉત્તર-પૂર્વમાંથી વસ્ત્રો, વણાટ અને રીતભાત દર્શાવતા અનેક યુવા ચહેરાઓ ફેશન ઉદ્યોગમાં ઊભરી આવ્યા છે. લેકમે ફેશનવીક દરમિયાન મણિપુર સ્થિત ડિઝાઇનર રિચાના ખુમાન્થેમ દ્વારા મેઇતેઇ આદિવાસીના આકર્ષક ભરતકામ કરેલાં વસ્ત્રો વિશિષ્ટ રીતે રજૂ કરાયાં હતાં.

ફેશન કોમેન્ટેટર પ્રસાદ બિદાપાએ જણાવ્યું હતું કે'પૂર્વોત્તર એક વાઈબ્રન્ટ સમાજ છે, જે યુવા છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારો ધરાવે છે. આજે અનેક ડિઝાઇનર અગ્રીમ સ્થાન ધરાવે છે. અનેક મોડલ પણ આ પ્રદેશમાંથી આવે છે.' આત્સુ સેખોસે સંભવિતપણે આ ક્ષેત્રમાંથી આવતાં એકમાત્ર જાણીતાં ડિઝાઇનર છે. હવે અરુણાચલ પ્રદેશના જેન્જુમ ગેડી, મણિપુરના ખુમાન્થેમ, મેઘાલયના ડેનિયલ સિયમ, ત્રિપુરાના અરાત્રિક દેવ વર્મન અને સિક્કિમનાં કર્મા સોનમ પણ આ ક્ષેત્રે જાણીતું નામ છે. તેમની આગવી વિશિષ્ટતા સ્થાનિક રીતે તૈયાર કરેલા, સ્થાનિક રીતે બનાવેલાં કપડાંનો ઉપયોગ કરવો અને તેની ઓળખને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પૂર્વોત્તરના ક્ષેત્રમાંથી ફેશન વિશ્વમાં અત્યંત ખ્યાતિ ધરાવતા જાણિતાં નામ પૈકીના એક આત્સુ સેખોસએ તેમના ફોલ-વિન્ટર કોકટેલ કલેક્શન-૨૦૧૭ દ્વારા ફેશન ઉદ્યોગમાં એક દાયકાનો સમય પૂર્ણ કરવાની ઉજવણી કરી હતી. અન્ગામી નાગા, સેખોસ તેમની મોટા ભાગની ડિઝાઇન શૈલીનું શ્રેય નાગાલેન્ડ સાથે જોડાયેલા તેમના મૂળને આપે છે.

મેઘાલયની રહેવાસી સ્ટેસી પોન્ગેનર સિયમે પોતાની આદિવાસી ફેશન બ્રાન્ડ 'લિટલ હિલ પિપલ' દ્વારા બ્રિટનમાં પોતાનું એક આગવું સ્થાન ઊભું કર્યું છે. તેમનાં સાંસ્કૃતિક રીતે ભરપૂર સમકાલીન વસ્ત્રો અને આભૂષણો પરંપરાગત વણાટ અને માળાઓનો ઉપયોગ કરીને નવીન રીતે ડિઝાઇન કરેલાં છે.

પૂર્વોત્તરના પ્રદેશ તેમના સ્થાનના કારણે કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ ફાયદાઓ પ્રાપ્ત કરે છે તો સાથે-સાથે વ્યાવસાયિક પડકારો પણ ફેંકે છે. હાલમાં પ્રદેશના તમામ આઠ રાજ્યમાં ઔદ્યોગિક પ્રવૃતિઓના હિસ્સામાં ઉત્તરોત્તર વધારો જોવા મળી રહ્યો છે.

સૌથી વિકસિત સૂચકાંક ભારતમાં અન્ય રાજ્યની સરખામણીમાં આ પ્રદેશની સકારાત્મક કામગીરીનું પણ પ્રદર્શન કરે છે. આ તેની વિકાસગાથાની માત્ર શરૂઆત છે અને આગામી દિવસોમાં કાપડ ઉદ્યોગને આ વૃદ્ધિના એન્જિન તરીકે કામ કરતું જોઇ શકાશે.

લેખક ૩ દાયકા કરતા વધુ સમયથી દૂરદર્શનમાં મુખ્ય એન્કર અને સમાચાર વાચક છે અને ક્રિએટિવ માધ્યમનો અનુભવ ધરાવે છે. તેમણે સંખ્યાબંધ અગ્રણી સામયિકો અને સમાચારોમાં વિવિધ સામાજિક મુદ્દાઓ જેમ કે, વૃદ્ધોની સંભાળ, મહિલા સશક્તિકરણ, આંતરજ્ઞાતિ લગ્ન, દીકરી સંતાન, ભારતીય સંસ્કૃતિ, પૂર્વોત્તરની ધરોહર વગેરે પર લેખ લખ્યા છે. તેમણે સામાજિક મુદ્દાઓ અને મહિલાઓની લાગણીઓ પર પુસ્તકો લખ્યા છે. તેમણે પૂર્વોત્તર પ્રદેશમાં આ પ્રાંતની પરંપરાગત રમતો, મંદિર ધરોહર "હિન્દુત્વની પુનઃખોજ" અને "એક સફર એક દાસ્તાન" વગેરે પર કામ કરેલું છે.
E-mail: jvmanisha@gmail.com

આત્મનિર્ભરતાથી ફેશનના પ્રતીક સુધી ખાદીની સફર

વી. કે. સક્સેના

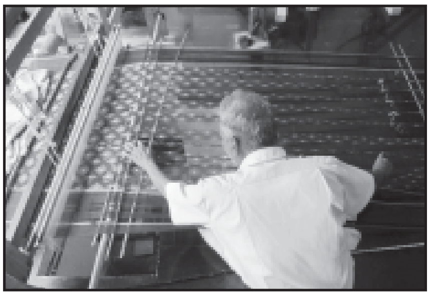

વર્ષ ૨૦૧૭માં ખાદી ઉદ્યોગનું વેચાણ રૂ. ૫૦,૦૦૦ કરોડના આંકડા સુધી પહોંચી ગયું હતું. આ ગ્રામોદ્યોગના વેચાણમાં પાછલા નાણાકીય વર્ષમાં વધારો થયો હતો. વર્ષ ૨૦૧૫થી ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૮ સુધીમાં ૩૦,૦૦૦થી વધુ ચરખાનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું છે. વિવિધ દેશો દ્વારા ખાદીમાં રસ દાખવવામાં આવ્યો હોવાથી ભારતની બહાર ફ્રેન્ચાઈઝી ધોરણે ખાદી આઉટલેટ્સ શરૂ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવ્યો છે. દેશના ઓળખ સમાન કાપડ તરીકે ખાદી આર્થિક પરિવર્તનના સાધનરૂપે ઊભરી આવી છે. ખાદી સમગ્ર દુનિયામાં લોકોને સતત પ્રેરણા આપી રહી છે.

ભારતે સખત પ્રયાસો બાદ સ્વતંત્રતા હાંસલ કર્યાના સાત દાયકા કરતાં વધુ સમય પછી ખાદી હજુ પણ દુનિયાભરમાં લોકોને સતત પ્રેરણા આપી રહી છે. ભારતની ઓળખ સમાન કાપડ એવી ખાદી આર્થિક પરિવર્તનના સાધન તરીકે ઊભરી આવી છે અને ફેશનની દુનિયામાં આગળ વધી રહી છે.

મહાત્મા ગાંધીજી માનતા હતા કે ખાદી આત્મનિર્ભરતાનું સાધન અને રાષ્ટ્રવાદનું પ્રતીક છે અને આર્થિકવૃદ્ધિમાં યોગદાન આપે છે. વર્ષ ૨૦૧૭માં ખાદી ઉદ્યોગનું વેચાણ રૂ. ૫૦,૦૦૦ કરોડ સુધી પહોંચી ગયું હતું. મોટા ભાગે મહિલાઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવતા નાના કદના ઉદ્યોગો અને સામાજિક ઉદ્યોગસાહસિકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવતું આ ઉત્પાદન હાલ ભારે માગમાં છે. ગ્રામોદ્યોગના આ ઉત્પાદનના વેચાણમાં ગત નાણાકીય વર્ષમાં વધારો થયો હતો. ખાદીના ઉત્પાદન અને વેચાણમાં જોવા મળેલા આશ્ચર્યમાં મૂકી દેતા ઉછાળાએ પુરવાર કરી દીધું છે કે ખાદી પ્રતિભાપૂર્ણ અને સદાકાળ કાપડ છે.

વિભાગીય આઉટલેટ્સ દ્વારા કરવામાં આવતા સરેરાશ વેચાણમાં પણ નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળ્યો છે. વર્ષ ૨૦૧૫થી ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૮ સુધીમાં ૩૦,૦૦૦થી વધુ ચરખાનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું છે, જેના પરિણામે ૧૪ લાખથી વધુ રોજગારીનું નિર્માણ થયું છે. પર્યાવરણ દિવસથી માંડીને યોગ દિવસ સુધી નવી દિલ્હીમાં ઇન્દિરા ગાંધી આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈમથકે વિશ્વનો સૌથી મોટો લાકડાનો ચરખો લગાવવાથી માંડીને અમદાવાદમાં સાબરમતી રિવરફ્રન્ટ, બિહારના પૂર્વ ચંપારણમાં મોતીહારી ખાતે અને નવી દિલ્હીમાં કોનોટ પ્લેસ ખાતે સ્ટીલના ચરખાની પ્રતિકૃતિ લાવવા સુધી; દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખાદી દર્શાવવાથી માંડીને મહિલા કામદારો અને ખેડૂતોમાં મધમાખી ઉછેરનાં બોક્સના વિતરણ સુધી; સમગ્ર પંજાબમાં ચરખા શરૂ કરવાથી માંડીને વારાણસી નજીક સેવાપુરીમાં જર્જરિત થઈ ગયેલા ગાંધીઆશ્રમના પુનઃ બાંધકામ સુધી અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં પેન્ટ્રીચથી પીટરમેરિટ્સબર્ગ સુધી મહાત્મા ગાંધીને લઈ જનારી ટ્રેન (જેને તાજેતરમાં ખાદીથી આભૂષિત કરી હતી) યાદ કરવા સુધી— ખાદીએ સંખ્યાબંધ મહત્ત્વપૂર્ણ સીમાચિહ્નો જોયાં છે.

ખાદી માટે વ્યાપક સંભાવનાઓ પૂરી પાડવા માટે કોર્પોરેટ બ્રાન્ડ્સ અને જાહેર ક્ષેત્રનાં એકમો (પીએસયુ)ને પણ તેમાં સમાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. વિવિધ ખાદી પ્રતિષ્ઠાનોના બહેતર વિકાસ

અને તાલીમ માટે નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ફેશન ટેક્નોલોજી (NIFT) સાથે સમજૂતી કરાર (MoU) પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા હતા. તાજેતરમાં ડબ્લ્યુટીસી-મુંબઈ ખાતે રિટેલ ચેઈન્સના સીઈઓ અને ડિઝાઇનર સાથે વાર્તાલાપનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય મોટા મોલ અને રિટેલ સ્ટોર્સમાં ખાદીની ઉપસ્થિતિ દર્શાવવાનો હતો. 'ખાદીમિત્ર'ના રૂપમાં અન્ય એક ઇનોવેશન વિચારાધીન છે, જેમાં ગૃહિણીઓ પ્રારંભિક સ્તરે નજીવું રોકાણ કરીને ખાદી વેચી શકશે. દુબઈ, શિકાગો, મોરેશિયસ અને દક્ષિણ આફ્રિકા દ્વારા રસ દાખવવામાં આવ્યો હોવાથી ભારત બહાર ફ્રેન્ચાઇઝી ધોરણે ખાદીનાં આઉટલેટ્સ શરૂ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવ્યો છે.

તાજેતરમાં આવેલી જીવનચરિત્ર ફિલ્મ 'મણિકર્ણિકા'માં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવનારી અભિનેત્રીએ ધરોહર સમાન કાપડ-ખાદી પ્રત્યે રાણીનો પ્રેમ ફિલ્મમાં બતાવ્યો હતો. મુખ્ય ભૂમિકાની વેશભૂષા ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ આયોગ (KVIC) દ્વારા સ્પોન્સર કરવામાં આવી હતી. વર્ષ ૧૯૨૬માં ગાંધીજીએ ખાદીને સ્વરાજનું પ્રતીક ગણાવી હતી અને ભારતના સ્વતંત્રતાના કાપડના રેસા કાંત્યા હતા. ચરખા માટે ગાંધીજીને લગાવ થયો તે પહેલાં, વારાણસીમાં જન્મેલી, વેદો અને પુરાણોના અભ્યાસમાં નિપુણ અને ઘોડેસવારી કરતી તેમજ તલવારબાજી કરતી મર્ણિકર્ણિકા ઉર્ફે મનુ-ઝાંસીની રાણી બનતાં પહેલાં વણાટકામ શીખી હતી.

ખાદી પ્રતિષ્ઠાનોને સૂતરનો પુરવઠો વધારવા માટે છ સુતરાઉ સિલ્વર પ્લાન્ટ્સ અપગ્રેડ કરવામાં આવ્યા છે. પ્લાન્ટ્સની ઉત્પાદનક્ષમતા હાલના ચાર મિલિયન કિલોથી ૪૦% વધારીને ૫.૬ મિલિયન કિલો પ્રતિવર્ષ કરવામાં આવી છે.

ખાદીના કસબીઓ અને ખાદી ઉદ્યોગ માટે, હેન્ક (hank) દીઠ મહેનતાણું (યાર્નનો કોઇલ અથવા સ્કીન - skein) રૂ. ૫.૫૦થી વધારીને રૂ. ૭ કરવામાં આવ્યો છે. બંધ પડેલાં ૧૪૩ ખાદી એકમોને ફરી શરૂ કરવામાં આવ્યાં છે અને ૧૨૪ એકમોમાં ઉત્પાદન શરૂ થવાની તૈયારી છે. અંદાજે ૮૯ અને ૬૩ નવાં ખાદી પ્રતિષ્ઠાનોનું અનુક્રમે ૨૦૧૫-૧૬ અને ૨૦૧૬-૧૭માં ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં ઉત્પાદન શરૂ થઈ ગયું છે.

વ્યક્તિગત લોકો, પીએસયુ અને કોર્પોરેટ્સને વિનંતી કરવામાં આવી છે કે તેઓ કસબીઓને ચરખા આપે. સેવાપુરી આશ્રમના વારસાને પુનર્જીવિત કરવા માટે ગ્રામ્ય વિદ્યુતીકરણ કોર્પોરેશન (REC)નો સંપર્ક કરવામાં આવ્યો હતો. ગત વર્ષે ઓઈલ એન્ડ નેચરલ ગેસ કોર્પોરેશન (ONGC), ઈન્ડિયા ટ્રેડ પ્રમોશન ઓર્ગેનાઇઝેશન (ITPO), આદિત્ય બિરલા ગ્રૂપ, જે.કે. સિમેન્ટ, જીએમઆર ગ્રૂપ વગેરે તરફથી રૂ. ૭.૯ કરોડનું યોગદાન મળ્યું હતું.

ભારતીય વ્યાપારી ચેમ્બર (IMC)ના ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ દ્વારા તાજેતરમાં રૂ. ૨૦ લાખનું દાન આપવામાં આવ્યું હતું અને મોટા પાયે સીએસઆર ભંડોળ માટે ઇન્ડિયન ઓઇલ કોર્પોરેશન લિમિટેડ (IOCL), હિન્દુસ્તાન પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ (HPCL) વગેરે સાથે ચર્ચા ચાલી રહી છે. નવી દિલ્હીમાં કોનોટ પ્લેસ ખાતે ચરખા સંગ્રહાલય અને ખાદી હાટનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે.

મહાત્મા ગાંધીએ જણાવ્યું હતું કે સ્પિનિંગ વ્હીલ (કાંતવાનું ચક્ર) વિશાળ જનસમુદાયની આશા દર્શાવે છે. ચરખાએ જ ગ્રામવાસીઓની ખેતીમાં સ્વમાનભેર પૂરક સહાયનું કામ કર્યું હતું. રાજા અશોકે ચક્રનો ઉપયોગ 'ધર્મચક્ર' તરીકે કર્યો હતો અને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ચક્ર લગાવ્યાં ત્યારે તેમનો એક જ ઉદ્દેશ્ય – દરેકને 'સામાજિક ન્યાય, સમાનતા મળે અને અસમાનતામાં ઘટાડો થાય' તેવો હતો. 'ધર્મ'ના પ્રચારક તરીકે ચક્ર આપણાં સામાજિક મૂલ્યોની પ્રણાલીમાં પાયામાં ફરતું રહે છે. સમયના વહેતા વહેણની સાથે આપણા વારસનાં મૂલ્યો બદલાઈ જતાં નથી.

લેખક નવી દિલ્હી ખાતે ખાદી અને ગ્રામ્ય ઉદ્યોગ પંચના ચેરમેન છે.
E-mail: chairmankvic2015@gmail.com

'એમ્બીએટ-૨૦૧૯': ભારતની હસ્તકળાની નવી વાર્તા

સુનીલ સેઠી

"એમ્બીએટ-૨૦૧૯"માં આ વર્ષે ભારત પાર્ટનર કન્ટ્રી હતું. ભારતના કસબના અગ્રણી પ્રચારકોએ સાથે મળીને ભારતના વિવિધ કસબોની નિપુણતા અને વિવિધ ડિઝાઈનોમાં તેને અપનાવવાના અવકાશ અંગેની બાબતો પ્રદર્શિત કરી હતી. ઈન્ડિયા પેવેલિયન દ્વારા ભારતના કાપડ ક્ષેત્ર અને તકનિક તથા ત્યાં જે નમૂના રજૂ કરાયા હતા તેની મારફતે ભારતીય કસબને વિશ્વના નકશા ઉપર મૂકવાનો પ્રયાસ કરાયો હતો.

વિશ્વના સૌથી મોટા ટ્રેડ પ્લેટફોર્મ એમ્બીએટ-૨૦૧૯ ખાતે પાર્ટનર કન્ટ્રી તરીકેની ભૂમિકા સાકાર કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. વિકાસ કમિશનર (હસ્તકળા), ભારત સરકારના કાપડ મંત્રાલય એ મેસે ફ્રેન્કફર્ટ ઈન્ડિયાના સહયોગથી ભારતના ડિઝાઈન કોન્સેપ્ટ્સ 'The Future is Handmade' રજૂ કર્યા હતા.

આ પ્રોજેક્ટનો ઉદ્દેશ નિષ્ણાત કસબીઓ તથા ડિઝાઈનરોએ વિકસાવેલા ભારતીય કાપડ ઉદ્યોગના વિવિધ પુરાણા કસબોને આગળ કરીને તાકીદની જરૂરિયાત તરીકે દર્શાવાનો હતો. આ ઉપરાંત ભારત જે અદ્ભુત વણાટ અને વિગતવાર તકનિક રજૂ કરે છે તે ઓફર કરીને ભારતીય કસબીઓ અને ડિઝાઈનરોને ડિઝાઈન અને સુશોભન ક્ષેત્રે વિશ્વના ફલક પર મૂકવા પ્રયાસ કર્યો છે.

'ઈન્ડિયા પેવેલિયન'ના નેજા હેઠળ ભારતીય કૃતિઓના વિવિધ સ્ટ્રક્ચર રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરાયો હતો, જેમાં વાવ (સ્ટેપવેલ)ની પ્રતિકૃતિ રજૂ કરાઈ હતી. દિલ્હીની 'અગ્રસેન કી બઓલીથી માંડીને 'બિરખા બાવરી' જોધપુરની વાવની પ્રતિકૃતિઓ અને તેની ઉપયોગિતાના હેતુઓ રજૂ કરાયા હતા અને જણાવાયું હતું કે આ પ્રકારની વાવ હાલમાં પણ સુસંગતતા ધરાવે છે અને સમયના પ્રવાહ વચ્ચે આવી રચનાઓ સારી ડિઝાઈનના ઉદાહરણરૂપ બની છે.

સુનીલ સેઠીએ આ સ્થળે ક્યૂરેટિંગ કર્યું હતું. સેઠી ભારતીય હસ્તકળા, કસબ અને ફેશન ઉદ્યોગમાં ફેશન ડિઝાઈન કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે નોંધપાત્ર કામગીરીને કારણે જાણીતા બન્યા છે.

ઈન્ડિયા પેવેલિયનમાં વિવિધ નિષ્ણાતોના કસબની કૃતિઓ રજૂ કરાઈ હતી, જેમાં ભારતીય વારસો એક વિષય તરીકે ધબકી રહ્યો હતો. કલેક્શન 'નીલ' નામનો મોડ્યુલર સોફાસેટ ભારતના ઈન્ટીરિયર સેટઅપ તરીકે રજૂ કરાયો હતો, જેમાં ઓડિશાની ઈકત નામની પરંપરાગત ટેકનિક વડે વર્ષો જૂના કસબ અને તેની મૂળ કળાનાં મૂળિયાં જાળવી રાખતી દર્શાવાઈ હતી.

આ ઉપરાંત ભારતીય સામગ્રીને ભવિષ્યલક્ષી દર્શાવી કુશળતાપૂર્વક કસબ કરાયેલ 'વાણાં' કે જેનો અર્થ જંગલ થાય છે અને જેમાં લાકડાનો અનોખા દાણા સાથે ઉપયોગ કરાય છે તથા ઘેરાથી માંડીને આછા રંગમાં આ કૃતિઓ રજૂ કરાઈ હતી. લાકડાંમાં ટપકાં ધરાવતા વુડ વિનિયરનો ફર્નિચરમાં ઉપયોગ કરીને ઝીણવટપૂર્વક સંકુલ આકાર તૈયાર કરાયા હતા, જે આ ક્યૂરેશનનો મહત્ત્વનો હિસ્સો હતા.

'વાણાં' ના માળખાથી સંપૂર્ણ વિરોધાભાસ ધરાવતું 'રચના કલેક્શન' વિવિધ પ્રકારના કાપડનો ઉપયોગ કરીને

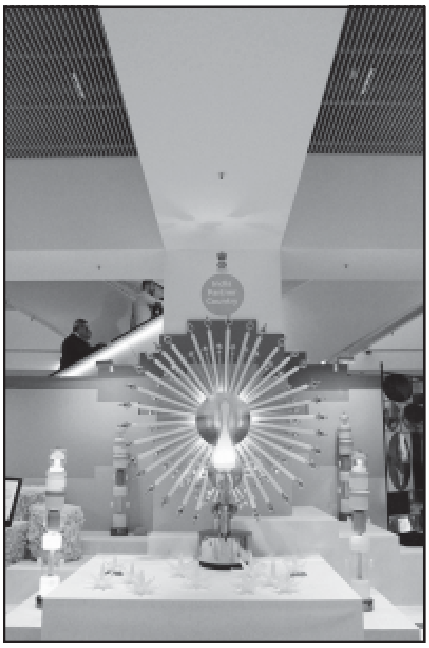

સરફેસ ઈફેક્ટ દર્શાવાઈ હતી. દરેક પ્રોડક્ટમાં કુદરતનાં ભિન્ન પાસાં અમૂર્ત સ્વરૂપે દર્શાવાયાં હતાં. આ કલેક્શનમાં ભારતના ભિન્ન પ્રકારના કુદરતી ખજાનામાંથી પ્રેરણા લઈને વિવિધ સામગ્રીનાં પ્રયોગાત્મક સ્વરૂપો રજૂ કરાયાં હતાં અને નવા ટાંકાઓ સાથે એક્સક્લુઝિવ ટેક્સટાઈલ આર્ટ પ્રદર્શિત કરાઈ હતી.

'રચના' માં ઓર્ગેનિક બાબતો દર્શાવાઈ હતી, જ્યારે 'અમાયા'માં ધાતુનો વિવિધ ઉપયોગો અને ડિઝાઈન માટે ઉપયોગ કરાયો હતો. આ કલેક્શન એક ઝીણવટભરી પેટર્નનું ધબકતું કલેક્શન રજૂ કરે છે અને તેમાં સાદાઈથી કરાયેલું ફિનિશ આધુનિક આવાસનાં તમામ પાસાંઓ રજૂ કરે છે.

પાંચમા કલેક્શનમાં વાસ્તવિક સ્પેસને અતિવાસ્તવિક પાસાંઓથી રજૂ કરાઈ હતી. આમાં પ્રયોગાત્મકતા અને કૌશલ્યથી પ્રેરિત કસબ પરંપરાગત ભારતીય કસબીઓએ રજૂ કર્યો હતો અને મોર સ્વરૂપે કાચની હેન્ડ બ્લોન કૃતિઓ રજૂ કરવામાં આવી હતી. તેના સ્તંભ બ્લોન ગ્લાસથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા અને તેનું ત્રાંબામાં કાસ્ટિંગ કરાયું હતું. આ કૃતિ વિવિધ વાવના સ્થાપત્યને આધારે રજૂ કરવામાં આવી હતી.

ભારતીય પેવેલિયનમાં જે વિવિધ વ્યક્તિત્વએ ભારતીય કસબનું પ્રભુત્વ રજૂ કર્યું હતું તેમાં નસીર અહેમદ મીર કે જેમને ઝીણવટભરી અને નાજુક કાની શાલ તૈયાર કરવા માટે એવોર્ડ અપાયો હતો તેમણે આ ટેકનિકનો કાર્પેટ બનાવવામાં ઉપયોગ રજૂ કર્યો હતો. શિલ્પગુરુ એવોર્ડ-૨૦૧૫ના વિજેતા ઈન્દરસિંઘે ધાતુ ઉપર મીનાકારીનો હસ્તગત કરેલો કસબ રજૂ કર્યો હતો. તેમણે આ કસબ તેના વડવાઓ દ્વારા વારસામાં મળ્યો છે.

૨૦૧૬માં નેશનલ એવોર્ડ એનાયત થયો હતો-રાજસ્થાનના અમરીત લાલ સિરોહિયાને. તેમણે કીમતી પથ્થરોના કટિંગ, કોતરણી અને પોલિશિંગનો કસબ રજૂ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત નેશનલ એવોર્ડ વિજેતા તાપસકુમાર જના મિદનાપુર જિલ્લામાં નાજુક ઘાસ વડે શેતરંજીઓ ઉપર કસબ રજૂ કર્યો હતો.

કુશળતા ધરાવતા કસબીઓ, વર્તમાન વિચારોથી તૈયાર કરાયેલ કસબ કાપડ મંત્રાલયના સહયોગથી રજૂ કરાયો હતો. આ પ્રોજેક્ટ સમગ્રપણે ભારતીય કલા, ડિઝાઈન અને સંસ્કૃતિના સમન્વય રજૂ કરે છે. આ ઉપરાંત લાંબો સમય કામ આપે તેવો કાપડનો કસબ અને ટેકનિક્સના નમૂના રજૂ કરાયા હતા અને તેનાથી વિવિધ ભારતીય કસબ અને તેની આધુનિક પ્રકૃતિ રજૂ કરાઈ હતી અને જેના કારણે ભારતના કસબીઓ માટે ઘણી તકો ખૂલી છે.

અહીં જે રચનાઓ રજૂ થઈ હતી તેનાથી આ કલાના સ્રોતને યશ પ્રાપ્ત થયો છે અને ચોક્કસ ભૌગોલિક મૂળ ધરાવતી અને ગુણવત્તા અને ખ્યાતિ ધરાવતા મૂળભૂત કસબ માટે 'જિયોગ્રોફિકલ ઈન્ડિકેશન' ટેગ માટે તેમની શાખમાં ઉમેરો થયો છે. રજિસ્ટ્રાર ઓફ જિયોગ્રોફિકલ ઈન્ડિકેશન્સના નેજા હેઠળ સરળ કદમ ઉઠાવીને વિવિધ પ્રકારના કસબ ધરાવતા લોકોની મૂળભૂત કળાની માવજત થઈ શકે તેમ છે.

અહીં જે રજૂઆત કરવામાં આવી હતી તેના મારફતે ભારતના વ્યાપક માનવ સ્રોતો અને અર્થપૂર્ણ કામગીરી વડે સામાજિક અને આર્થિક સુધારાને પ્રમાણભૂત ઠરાવાયા છે. તેનો ઉદ્દેશ ગૌરવ અને પોતાના વતનના કસબ અંગે ભાવના ઊભી કરવાનો અને જે ડિઝાઈનો અને કૃતિઓ રજૂ થઈ તેની મારફતે ભારતનો ભૂતકાળ અને ભાવિ ચિત્ર રજૂ કરવાનો રહ્યો છે.

આ પેવેલિયન એ એક સંદેશો આપવા તરફની હરણફાળ છે, જે દર્શાવે છે કે કસબી લોકો વિશેષ વારસો ધરાવે છે અને તે દેશના અવિભાજ્ય સાંસ્કૃતિક વારસાને જાળવી રહ્યા છે અને તે સમાન પ્રકારે અન્ય કોઈ પણ કસબની જેમ ઈનોવેશન મારફતે સાંસ્કૃતિક ઓળખ ઊભી કરવા માટે પણ સક્ષમ છે. ભારતીય પેવેલિયનમાં રજૂ કરવામાં આવેલી કૃતિઓની ખૂબ જ કદર થઈ હતી અને દુનિયાભરના કસબ ચાહકો તરફથી પૂછપરછ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

લેખક સુનીલ સેઠી
ડિઝાઈન એલાયન્સના
સ્થાપક છે.

શું તમે જાણો છો?

ભારતમાં વિવિધ હસ્તકળા

જરી

ભારતીય અને પર્શિયન વસ્ત્રો અને પડદા વગેરેમાં ઉપયોગમાં લેવાતા ઝીણા સોના અથવા ચાંદીના તાંતણામાંથી બનેલા તાતણાને જરી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં ચાર પ્રકારની જરીનું ઉત્પાદન થાય છેઃ રીઅલ જરી, સેમી-રીઅલ જરી, ઈમિટેશન જરી અને પ્લાસ્ટિક જરી. રીઅલ જરી સોનાનો ઢોળ ચડાવેલા ચાંદીના તાતણામાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે જ્યારે સેમી-રીઅલ જરી સોના અને ચાંદીના મિશ્રણનો ઢોળ ચડાવેલા તાંબામાંથી બને છે. સુરતને જરી ઉદ્યોગના ઘર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જરી ઉત્પાદન કરતા અન્ય પ્રદેશોમાં બરેલી, વારાણસી, આગ્રા, હૈદરાબાદ, લખનૌ, વડોદરા, લાથુર, જયપુર, બાડમેર વગેરે મુખ્ય નામો છે.

ચામડાંનાં પગરખાં અને અન્ય ચીજો

ચામડાંનો ઉદ્યોગ ભારતના સૌથી પ્રાચીન પરંપરાગત ઉદ્યોગો પૈકી એક છે. મુખ્ય ઉત્પાદન કેન્દ્રોઃ ચેન્નઈ , રાણીપેટ, મુંબઈ, આગ્રા, લખનૌ, કાનપુર, જાલંધર, દિલ્હી, કર્નાલ, ફરિદાબાદ, કોલકાતા, જયપુર, જોધપુર, હિમાચલ પ્રદેશ, ઓડિશા અને કલિકટ છે. ભારત પોતાની ચામડાની ચીજોના ઉત્પાદન માટે દુનિયાભરમાં ખ્યાતિ ધરાવે છે. જેકેટ, લેમ્પશેડ, પાઉચ, થેલા, પટ્ટા, પાકીટ અને ભૂસું ભરેલાં રમકડાં જેવાં ચામડાંનાં ઉત્પાદનોની ભારતમાંથી નિકાસ કરવામાં આવે છે.

ગાલિચા

ગાલિચા ઉદ્યોગ ભારતના સૌથી જૂના ઉદ્યોગોમાં એક છે અને પ્રાથમિકરૂપે આ નિકાસલક્ષી ઉદ્યોગ છે. વિવિધ પ્રકારના ગાલિચામાં હાથે ગૂંથેલા ઊનના ગાલિચા, વણેલા ઊનના ગાલિચા, હસ્ત બનાવટની ઊનની શેતરંજી અને પ્યોર રેશમના ગાલિચાનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્પાદનનાં મુખ્ય કેન્દ્રો : ભદોહી, વારાણસી, મીરજાપુર, આગ્રા, જયપુર, બિકાનેર, કાશ્મીર, પાણિપત, ગ્વાલિયર, પશ્ચિમ બંગાળ, ઉત્તરાખંડ, કર્ણાટક અને એલ્લારુ છે.

પાથરણા અને શેતરંજી

ભારત સમગ્ર દુનિયામાં પાથરણાંના ઉત્પાદનમાં અગ્રણી દેશોમાં એક છે. ઉત્પન્ન થતાં વિવિધ પ્રકારનાં પાથરણાં છેઃ નામડા (દાબીને બનાવેલાં), ગબ્બા (ભરતકામ કરેલાં), ઊનના રેસા કાઢેલાં, સુતરાઉ વગેરે. પાથરણાંનું ઉત્પાદન મુખ્યત્વે આગ્રા, ભદોહી, મીરજાપુર, જયપુર, પાણિપત અને કાશ્મીરમાં થાય છે. શેતરંજી ઉત્પાદન માટે ખાસ કરીને પાણિપત, ભવાની, નવડગુંડ, વારાંગલ, જેસલમેર અને બાડમેર વિખ્યાત છે.

હેન્ડલૂમ

સમગ્ર દુનિયામાં હેન્ડલૂમ (હસ્તવણાટનાં કાપડ) ઉત્પાદનમાં ભારત મોખરાના સ્થાને આવે છે, કારણ કે વૈશ્વિક સ્તરે ૮૫% હેન્ડલૂમનું ઉત્પાદન ભારતમાં થાય છે. દેશમાં થતા કુલ કાપડ ઉત્પાદનમાંથી ૧૪.૬ % હિસ્સો હેન્ડલૂમ કાપડનો છે (ઊન, રેશમ અને યાર્ન સિવાય). દેશમાં કુલ ૪૭૦ હેન્ડલૂમ ક્લસ્ટર છે, જેમાંથી ૨૩૦ ક્લસ્ટરમાં ૧,૦૦૦થી વધુ વણાટ સાળ (વિવિંગ લૂમ) ધરાવે છે. આ ૨૩૦ ક્લસ્ટરમાંથી ૪૧ ક્લસ્ટરમાં ૨૫,૦૦૦થી વધુ વણાટસાળ છે. ભારતમાં મોટા ભાગના ક્લસ્ટરઃ બહરાઇચ, ભૂજ, કરીમનગર, પાટણ, વારાણસી, નવાન, શાહેર, બૌઢ વગેરે છે. હેન્ડલૂમ ઉદ્યોગ ભારતમાં કૃષિ પછી સૌથી વધુ રોજગારી ઉત્પન્ન કરતો ઉદ્યોગ છે.

કાપડ પર હાથભરત

કાપડ પર વિવિધ ડિઝાઇનમાં દોરા, વગેરેનો ઉપયોગ કરીને સુશોભન કરવામાં આવે છે. લખનૌના ચિનકારી અને જરદોસી, બંગાળના કાથા, પંજાબની ફૂલકરી, ગુજરાતમાં કચ્છી ભરતકામ અને કાશ્મીરમાં કાશીદાકારી જેવાં સંખ્યાબંધ લોકપ્રિય ભરતકામ ક્લસ્ટર છે. જરદોસી મુખ્યત્વે લખનૌ અને આસપાસના છ જિલ્લા બારાબંકી, ઉનાઉ, સીતાપુર, રાયબરેલી, હરદોઈ અને અમેઠીમાં થાય છે.

કાપડ પર હસ્ત છાપકાપ

કાપડ પર હાથ વડે અથવા વિવિધ બીબાંનો ઉપયોગ કરીને રંગથી છાપ તૈયાર કરવામાં આવે છે. વિવિધ પ્રકારઃ બ્લોક છાપકામ, બાટિક, કલામકરી (પેનથી કરેલું હસ્ત છાપકામ) અને બાંધણી (બાંધવું અને રંગ કરવો) વગેરે છે. મુખ્ય કેન્દ્રોઃ હૈદરાબાદ, મછલીપટ્ટમ્, વારાણસી, ફારુકાબાદ, બાઘ, બહેરાનગઢ, ઈન્દોર, મંદસૌર, બહરાનપુર, અમદાવાદ, રાજકોટ, કચ્છ, બાગરુ, ચિત્રોલી, સાંગાનેર, જયપુર, જોધપુર છે.

નેતર અને વાંસ

નેતરનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે રાચરચીલું બનાવવા માટે થાય છે જ્યારે વાંસનો ઉપયોગ આભૂષણો, સજાવટની ઉપયોગી ચીજો, જેમ કે લેમ્પ-સ્ટેન્ડ, છત્રીના હાથા, પાર્ટિશન, સ્ક્રીન, ફૂલદાની, ટોપલીઓ, ચાલવા માટેની ટેકા લાકડી, ઓજારોના હાથા, માછલી પકડવાની લાકડી, તંબૂના ટેકા, નિસરણી, રમકડાં, પંખા, કપ, પ્યાલા, સાદડી વગેરે બનાવવા માટે થાય છે. આસામ (લખીમપુર, બોંગાઈગાંવ, ગુવાહાટી વગેરે) અને ત્રિપુરા (અગરતલા, નેલાઘર વગેરે)ને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વેતર અને વાંસની ચીજોના ઉત્પાદન માટે મુખ્ય સ્થાનો તરીકે ગણવામાં આવે છે. આસામમાં વાંસની લગભગ ૫૦ પ્રજાતિઓ જોવા મળે છે. અન્ય મુખ્ય કેન્દ્રોઃ મણિપુર, અરુણાચલ પ્રદેશ, પશ્ચિમ બંગાળ, કેરળ અને ઓડિશા છે.

ફિલિગ્રી અને ચાંદીકામ

ફિલિગ્રી ૪૦૦૦ વર્ષ જૂની અત્યંત પ્રાચીન કળા છે. ફિલિગ્રી વર્ક ચાંદી પર કરવામાં આવે છે અને તેમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ચોક્સાઈ અને ટેકનિકલ રીતે સચોટ કામ હોવું જરૂરી છે. ભારતમાં ચાંદીના ફિલિગ્રીના બે મોટા ક્લસ્ટર તરીકે આંધ્ર પ્રદેશમાં કરીમનગર અને ઓડિશામાં કટકની ગણના થાય છે, જોકે આંધ્ર પ્રદેશના વારાંગલમાં પણ આ કામ થાય છે, તેમાં ઉપયોગમાં લેવાતી મહત્ત્વની સામગ્રીમાં ચાંદીના તાર, ટ્રેસિંગ શીટ, તાંબુ, કોલસો, મંદ સલ્ફ્યૂરિક એસિડ છે.

ધાતુકામ

ભારતમાં થતું ધાતુકામ સોનું, ચાંદી, પિત્તળ, તાંબાને અત્યંત સુંદર અને આકર્ષક ડિઝાઈનની છબીઓ, મૂર્તિ, આભૂષણો અને વપરાશની ચીજોમાં ઢાળવા માટેની સુક્ષ્મ કળા-કારીગરી બતાવે છે. ધાતુકામમાં આવતી અલગ અલગ હસ્તકળાની શ્રેણીઓમાં મુરાદાબાદનું પિત્તળનું ધાતુકામ, મધ્યપ્રદેશ અને ઓડિશાનું ધાતુ બિદરી વર્ક અને ધાતુના ઘંટ વગેરે છે. સમગ્ર દુનિયામાં ભારત સૌથી મોટી સંખ્યામાં તાંબાની ચીજોનું ઉત્પાદન કરે છે. મોટા ક્લસ્ટરઃ મુરાદાબાદ, મુર્શીદાબાદ, મદુરાઈ, સાલેમ, કટક અને હરિયાણા છે.

બિદરી એક પ્રકારની હસ્તકળા છે, જે મૂળરૂપે કર્ણાટકના બિદરની છે. આ પડવાળી ધાતુનો એક પ્રકાર છે, જેમાં એક ધાતુનું પડ બીજી ધાતુ પર લગાવવામાં આવે છે. બિદરી ઉત્પાદનોમાં હુક્કાનાં તળિયાં, વાડકા, ખોખાં, મીણબત્તીનાં સ્ટેન્ડ, થાળીઓ, આભૂષણો અને બટન જેવી સંખ્યાબંધ ચીજોનો સમાવેશ થાય છે. ૧૩મી સદીમાં આ કળા ઈરાનથી રાજસ્થાનના અજમેરમાં આવી હતી અને ત્યાંથી બીજાપુર પહોંચી અને ડેક્કન સલ્તનત વખતે તે ખીલી ઊઠી હતી. ઔરંગાબાદ અને હૈદરાબાદમાં પણ આ કામ કરવામાં આવે છે. બિદરી માટે ઉપયોગમાં લેવાતી પાયાની ધાતુ ઝીક અને તાંબાનું મિશ્રણ છે.

આભૂષણો

આભૂષણોની બનાવટને ભારતમાં સૌથી અનોખી અને ખૂબ જ કલાત્મક કળા તરીકે ગણવામાં આવે છે. પરંપરાગત અને આધુનિક ડિઝાઈનના હસ્ત બનાવટના આભૂષણોનું નિર્માણ કરવાની ભારતમાં ખૂબ જ સારી ક્ષમતા છે. મુખ્ય ક્લસ્ટરઃ દિલ્હી, મુરાદાબાદ, સંબલ, જયપુર, કોહિમા (આદિસમૂહ), નેલ્લોર, મૈસૂર, નાલગોન્ડા, નિઝામાબાદ વગેરે છે. અંદાજે ૫,૦૦,૦૦૦ સોનારાઓ અને ૬૦૦૦ હીરા પ્રોસેસર્સ હાલમાં ભારતમાં કાર્યરત હોવાનો અંદાજ છે.

માટીનાં વાસણો અને ચીજો

માટીનાં વાસણોમાં સૌથી લોકપ્રિય વાદળી માટલાં, કાળાં અને લાલ માટલાં, નક્શી કરેલાં માટીનાં વાસણો, ઝાંખાં લાલ અને રાખોડી વાસણો છે. સમગ્ર દેશમાં માટીની કળા અને વાસણોમાં ભારત સમૃદ્ધ પરંપરાનો વારસો ધરાવે છે. આસામમાં આશારીકંડી ભારતમાં સૌથી મોટું ક્લસ્ટર છે, જ્યાં ટેરાકોટા અને માટીનાં વાસણોની કળા મળી આવે છે. અન્ય ક્લસ્ટરઃ ભદ્રાવાટી, બુલન્દશહર, નિઝામાબાદ, પુણે, ચંદ્રપુર વગેરે છે. ભારતમાં કલા-કૌશલ્ય ધરાવતા સમૂહોમાં કુંભાર ચોથા ક્રમે આવે છે. આ કળામાં ૧૦ લાખ જેટલા લોકો સંકળાયેલા હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ કળા માટે મુખ્ય કાચામાલ તરીકે જળાશયના પટમાંથી મળી આવતી સામાન્ય માટીનો ઉપયોગ થાય છે.

ટેરાકોટા

ટેરાકોટા એ માટીનાં વાસણોની કળા જેવી જ એક કળા છે, જેમાં કારીગરો દીવા, મીણબત્તીનાં સ્ટેન્ડ, વિવિધ દેવી-દેવતાઓ તેમજ પ્રાણીઓની આકૃતિઓ વગેરે બનાવવા માટે માટીનો ઉપયોગ કરે છે.

લોક ચિત્રકળા

ભારતીય લોક ચિત્રકળાએ ગામડાંઓના ચિત્રકારો દ્વારા ચિત્રરૂપે રજૂ કરવામાં આવતી અભિવ્યક્તિ છે, જેમાં રામાયણ અને મહાભારત-ભારતનાં પુરાણો તેમજ દૈનિક

ઘટનાઓમાંથી વિવિધ વિષય પસંદ કરીને તેના આધારે ચિત્રણ કરવામાં આવે છે. મધ્યપ્રદેશની ગોંડ આદિજાતી તળિયાં અને દીવાલ પર થતા ચિત્રકામમાં સંકળાયેલી છે. વરલી એ મહારાષ્ટ્રની વરલી આદિજાતીની વિવિધ દૈનિક અને સામાજિક ઘટનાઓની અભિવ્યક્તિ કરતી આબેહૂબ કળા છે. રાજસ્થાન ફાડ ચિત્રકામ માટે વિખ્યાત છે, જે કાપડ પર કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત અને મધ્યપ્રદેશમાં થતું પિથોરા ચિત્રકામ, બિહારમાં થતું મધુબની ચિત્રકામ, પશ્ચિમ બંગાળનું ચિત્રકાર પ્રકારનું ચિત્રકામ, ઓડિશાનું પટચિત્ર અને આંધ્ર પ્રદેશના શ્રીકલાહસ્તીમાં કલમકરી વિખ્યાત છે.

કાથી વણાટ (coir twisting)

કાથી એક પ્રકારના કુદરતી, ઈકો-ફ્રેન્ડલી, વોટરપ્રૂફ અને અત્યંત મજબૂત તાણ ધરાવતા રેસા છે, જે નાળિયેરનાં છોતરાંમાંથી બનાવવામાં આવે છે. ઈકો ફ્રેન્ડલી રમકડાં, બ્રશ, ચટ્ટાઈ, દીવાલ પર લગાવવાની સાદડીઓ, ચાવીની રિંગ્સ, પેનનાં સ્ટેન્ડ અને ગૃહ સજાવટની અન્ય ચીજો બનાવવા માટે વપરાય છે. આ કળાની ચીજોનું પ્રાથમિકરૂપે ઓડિશા (સખીગોપાલ, પુરી, પીપળી, ભુવનેશ્વર, બાતામંગલા અને કેન્દ્રપરા)માં ઉત્પાદન થાય છે. આ ઉપરાંત કેરળ (એર્નાકુલમ)માં તેનું ઉત્પાદન થાય છે.

રંગમંચ, વેશભૂષા અને પપેટ

આ કળામાં તહેવારોને લગતી ચીજો અને નાટ્યકળામાં વપરાતી ચીજોની બનાવટનો સમાવેશ થાય છે. આમાંની એક કળા પપેટ છે. કુલ ચાર પ્રકારનાં પપેટ છેઃ હાથ, લાકડી, પડછાયો અને દોરી પપેટ. ઓડિશા (કુંધેઈ નાચ, કથી કાંધે, રાવનાછાયા), કર્ણાટક (ગોમ્બેયાત્તા, તોગાલુ, ગોમ્બે-આત્તા), આંધ્ર પ્રદેશ (થોલુ બોમ્મલતા), તામિલનાડુ (થોલ બોમ્મલટ્ટમ, તોલપવઈકૂથુ), રાજસ્થાન (કઠપૂતળી), બિહાર (યમપુરી) અને કેરળ (તોલપવકૂથુ, પવ-કથકલી) સહિતનાં રાજ્યમાં તે રજૂ કરવામાં આવે છે.

ઘાસ, પાંદડા, રાડું (reed) અને રેસા

હસ્તકળાની ચીજો બનાવવા માટે છોડના વિવિધ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. રેસા-છાલ (કેળાં, શણ, ગાંજો - hemp, રેમી), થડ (કેળાં, તાડ, વાંસ), પાંદડાં (તાડ, સ્ક્રૂ પાઇન, કેતકી, અગવ), ભૂસું (કાથી), બીજ (કપાસ) અને ઘાસ (સિક્કી, મધુરકટી, બેનાકટી, મુંજ)માંથી મેળવવામાં આવે છે. રેસા ઘણાં રાજ્યમાં મળી આવે છે. મુખ્ય કેન્દ્રઃ અલમોરા અને દહેરાદૂન, ગોવા, એર્નાકુલમ, કુલ્લુ, મીદનાપુર વગેરે છે.

સ્રોતઃ handicrafts.nic.in પોર્ટલ

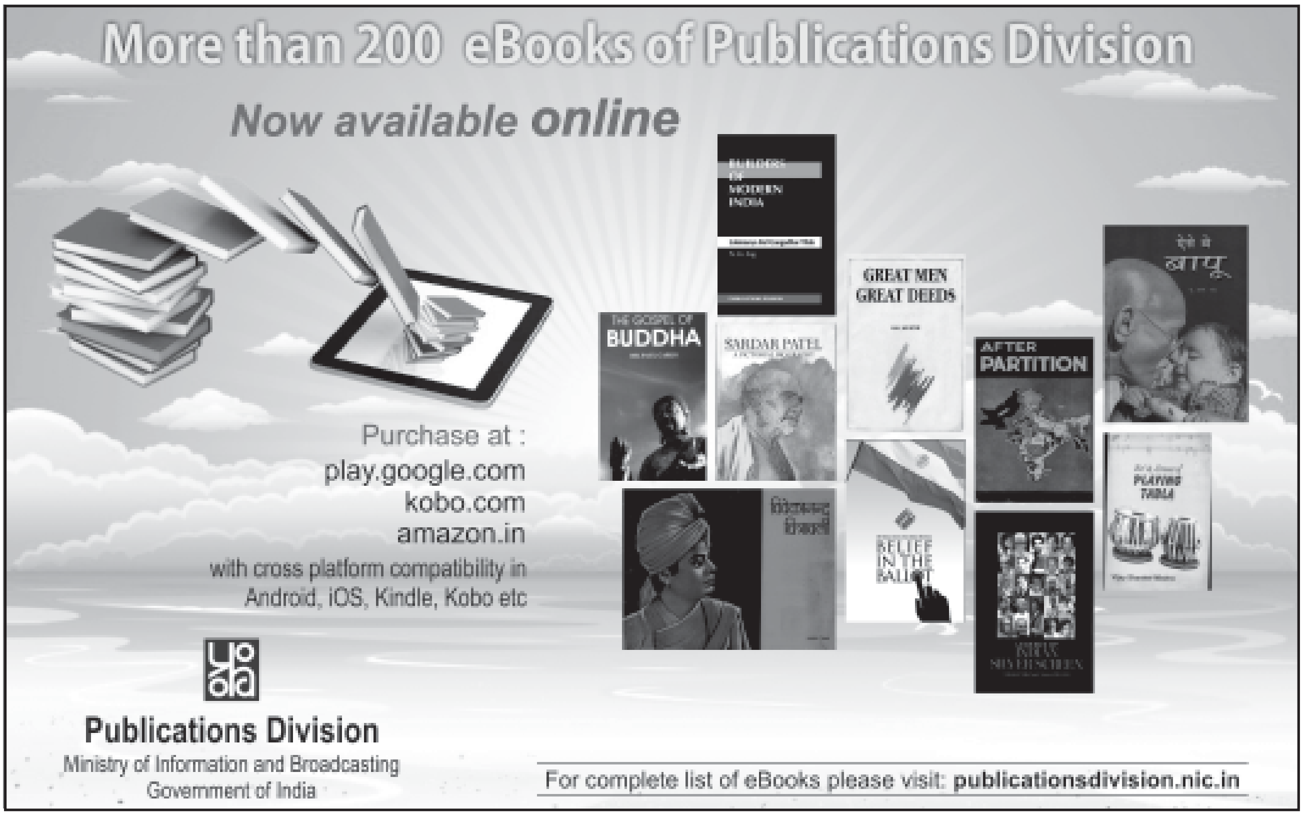

Celebrate Mahatma's 150th Birth Anniversary with our Gandhian Literature

Publications Division

Ministry of Information & Broadcasting, Government of India

For placing orders, please contact:

Ph : 011-24367260, 24365610, e-mail: businesswng@gmail.com

To buy online visit: www.bharatkosh.gov.in

e-version of select books available on Amazon and Google Play

website: www.publicationsdivision.nic.in

Follow us on @ DPD_India

પ્રકાશન તા. ૨૫ માર્ચ, ૨૦૧૯
પોસ્ટિંગ તા. ૧ એપ્રિલ, ૨૦૧૯

R.N.I. 48778/90
REGD. NO. GAMC 222/2018-2020
VALID UPTO 31-12-2020 ISSUED BY SSP AHMEDABAD
PERMITTED TO POST AT PSO AHMEDABAD ON 1ST OF EVERY MONTH
Licence to Post Without Prepayment No. PMG/HQ/051/2018-20 VALID UPTO 31-12-2020

YOJANA (GUJARATI), APRIL 2019 | **O.I.G.S.**

પ્રતિશ્રી,

પ્રેષક :
તંત્રીશ્રી,
'યોજના' કાર્યાલય
પ્રકાશન વિભાગ, C/o પ્રેસ ઈન્ફોર્મેશન બ્યૂરો,
બીજો માળ, અખંડાનંદ હોલ, ભદ્ર,
મધર ટેરેસા રોડ, સીએનઆઈ ચર્ચની નજીક,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. ગુજરાત.

Printed & Published by Dr. Sadhana Rout, D.G. and Head on behalf of Publications Division, Soochna Bhawan, C.G.O. Complex, New Delhi-110003.
Regional Office: Editor, Yojana Office, Publications Division, Min. of I&B, Government of India
C/O Press Information Bureau, 2nd Floor, Akhandanand Hall, Bhadra, Mother Teresa Road, Near CNI Church, Ahmedabad-380001. Gujarat.
For subscription, purchase, advertisements & discount policy, contact : yojanagujarati@gmail.com or (079) 26588669 (Mon-Fri)
Printed by Print Vision Pvt. Ltd., Opp. Ashwamegh Elegance-II, Ambawadi Bazar, Ambawadi, Ahmedabad-380006.